

Швейц

Стефан

Марія
Антуанетта

Стефан Цвейг
Марія Антуанетта

«Фолио»

1932

ББК 84(4АВТ) + 63.3(4ФРА)

Цвейг С.

Марія Антуанетта / С. Цвейг — «Фолио», 1932

ISBN 978-966-03-7706-6

Ця книга — художня біографія французької королеви Марії Антуанетти, яка написана відомим австрійським письменником Стефаном Цвейгом (1881–1942). П'ятнадцятирічною дівчинкою донька імператриці Марії Терезії покинула Відень, щоб вийти заміж за майбутнього французького короля Людовіка XVI. Безтурботна, жіночна, примхлива Марія Антуанетта мислила своє життя як низку задовольень, навіть не підозрюючи, що через двадцять років після урочистого в'їзду в Париж вона буде змушена все своє — корону, дітей, життя — боронити від подій Французької революції, пройти шлях від трону до гільйотини й померти, не втрачаючи відваги та величі перед світом.

ББК 84(4АВТ) + 63.3(4ФРА)

ISBN 978-966-03-7706-6

© Цвейг С., 1932

© Фолио, 1932

Содержание

Передмова	6
Марія Антуанетта	9
Дитину одружують	9
Альковна таємниця	17
Дебют у Версалі	23
Боротьба за слово	28
Здобуття Парижа	36
Le roi est mort, vive le roi![32]	41
Портрет королівського подружжя	45
Королева рококо	51
Тріанон	58
Кінець ознакомительного фрагмента.	62

Стефан Цвейг

Марія Антуанетта

© П. В. Тарашук, переклад українською, 1991

© О. А. Гугалова, художнє оформлення, 2017

* * *

Передмова

Написати історію Марії Антуанетти – це поновити понад сторічну суперечку, в якій і обвинувачі, і оборонці затято обстоюють своє. Нещадного тону суперечці надали обвинувачі. Щоб повалити монархію, революція мусила вразити королеву, а в королеві – жінку. Бо правда й політика рідко вживаються в одній хаті, і годі сподіватися правдивості там, де догідливі служники громадської думки прагнуть зобразити ту чи іншу постать так, щоб її вподобала більшість. Щоб доправити Марію Антуанетту до гільйотини, її не проминули жодним поговором і не гребували будь-яким засобом; газети, брошури та книжки без вагань приписували «австрійській вовчиці» всі нечестя, будь-яку моральну зіпсутість і найнеможливіші збочення; навіть у самім осередку правосуддя, в трибуналі, генеральний прокурор патетично порівняв «удову Капет» із найрозбещенішими жінками світової історії – з Мессаліною, Агриппіною та Фредегундою. Але 1815 року, коли на трон знову зійшли Бурбони, все переминилось: щоб улестити династію, образ дияволиці замальовували найяснішими барвами; в усіх тогочасних писаннях Марії Антуанетти незмінно кадили фіміам і підсували німба. Далі пішли панегірики: несамовито боронили безперечну чесноту Марії Антуанетти; віршем і прозою вихваляли її жертвовність, доброту і справжній героїзм; а щедро зрошений сльозами серпанок вигадок і байок, який здебільшого виплітався аристократичними ручками, дооздобив прояснілий образ «*reine martyre*», королеви-мучениці.

Психологічна правда, як воно здебільшого й буває, лежить посередині. Марія Антуанетта не була ні великою святою роялізму, ні хвойдою, «*grue*» революції, а лише пересічністю, звичайною, врешті, жінкою, не дуже розумною і не дуже дурною, була, як то кажуть, ні те ні се і не мала ніякої схильності до добра й щонайменшого потягу до зла; була пересічною жінкою минулого, сьогодення й прийдешності, не виказуючи демонічних нахилів і жадоби героїства, – отже, підстав для трагедії вкрай мало. Проте історія – незрівнянний деміург: щоб поставити діткливу драму, їй зовсім непотрібен героїчний характер для центральної ролі. Адже трагічне породжують не тільки демонічні риси людської вдачі, а, здебільшого, лише несумірність людини з її долею. І в драматичних шатах така несумірність постає тоді, коли надлюдина, герой, геній вступає в конфлікт із навколишнім світом, занадто вузьким і ворожим для завдань, які йому визначила доля, – як-от Наполеон, що задихався на мізернім острові Св. Гелени, або в'язень своєї глухоти Бетховен, – постає завжди і всюди, коли видатна особа не знаходить своєї міри, виходу власній силі. Але трагічне постає ще й там, де людині пересічної, а то й просто слабкої вдачі дістається нелюдська доля, де на неї лягає відповідальність, яка її згнічує і розчавлює, – і, дивлячись чисто по-людськи, такий трагізм видається мені ще разючішим. Бо ж незвичайна людина підсвідомо завжди шукає незвичайної долі; прагнення героїчного або, як казав Ніцше, «небезпечного» життя притаманне вже самій її нествітській натурі – і вона стає на герць з усім світом, адже цього вимагає її відважна вдача. Отже, геній, зрештою, почасти сам завинив у своїх стражданнях, бо він ніби покликаний пройти випробування вогнем, щоб знайти відповідну міру своїй нелюдській силі; як буря підхоплює чайку, так і його могутня доля штовхає його все далі й вище. Натомість люди звичайні вже за самою своєю суттю прагнуть супокійного животіння; вони не прагнуть трагічного й не мають у ньому потреби; вони воліють жити затишно в п'ятмі, затулившись від вітру, обравши помірний життєвий клімат; ось чому вони лякаються, опираються й утікають, коли невидима рука штовхає їх у неспокій. Вони не хочуть нести історичної відповідальності, навпаки – бояться її; вони не шукають страждань – усі муки їм просто накидають; перевершити власну міру їх спонукає не душа, а примушують ззовні. Оці страждання негероїв, людей пересічних, дарма що їхнім мукам бракує очевидного сенсу, видаються мені не менш величними, ніж несамовиті страждання справжніх героїв,

а може, іще зворушливішими, бо людина пересічна змушена терпіти їх сама і не має, як-от митці, щасливої змоги перелити свою муку в незабутні витвори.

Але доля часом уміє збурити посередні натури і твердим кулаком розбиває їхню шкаралущу пересічності – життя Марії Антуанетти є, мабуть, найразючішим прикладом цього в історії. З тридцяти восьми прожитих років перші тридцять ця жінка простувала звичайним шляхом, щоправда, серед найвищих верств, і ніколи не перевершила загальної для всіх міри добра і зла: в неї млява душа, звичайнісінька вдача, і з історичного погляду вона спершу була тільки статистом. Якби в її безумний світ утіх не вдерлася революція, ця незначна принцеса Габсбурзького дому спокійно жила б собі й далі, як живуть мільйони жінок за будь-яких часів: танцювала б, базікала б, кохала б і сміялася, наряджалась, ходила б із візитами й подавала старцям, народжувала б дітей і зрештою спокійно лягла б у ліжко й померла, власне, й не живши насправді духом своєї доби.

Оскільки вона була королева, її б урочисто поклали в труну і двір носив би жалобу, але потім вона б зникла з людської пам'яті, як і безліч інших принцес – Марія Аделаїда та Аделаїда Марія, Анна Катерина і Катерина Анна, чії байдужі й безмовні нагробки з написами, які ніхто не читає, ще й досі бовваніють у Готі. Ніхто ніколи не мав ніякого бажання витягти з небуття їхні образи, їхні погаслі душі, ніхто не питатиме, які ж вони були насправді, і, – це найважливіше, – якби не було її безмірних страждань, ніхто б не знав і не згадував навіть саму Марію Антуанетту, королеву Франції. Адже щастя чи, може, нещастя пересічних людей полягає в тому, що вони не відчують ніякої потреби знайти свою міру і не ставлять перед собою ніяких жадливих питань, аж поки їх поставить доля: вони присипляють у собі нерозкриті можливості, згнічують здібності, ослаблюють силу; таке робиться й з м'язами, яких зовсім не вправляють і які напружуються лише тоді, коли виникає потреба боронитись. Щоб пересічній натурі стати всім, чим вона здатна бути, а може, навіть ще більшим, ніж вона гадала й передчувала, її доконечне випхати поза її власні межі – а доля не має для цього ніякого іншого батога, крім нещастя. Як іноді митець, прагнучи довести свою творчу силу, вишукує нібито нікудишній сюжет замість значущих і всеохопних, так часом і доля обирає незначного героя, щоб показати, що можна напружити до краю і найслабшу матерію, зі слабкої і ледачої душі створити незмірно трагічний образ. Марія Антуанетта – один із кращих прикладів цього героїзму несамохіть.

Як по-мистецькому вправно, з якою вигадливістю в епізодах, на якій широчезній сцені збудувала свою драму історія круг цієї звичайної натури, як промітно згромадила конфлікти навколо центральної героїні, що спочатку аж ніяк не сподівалася їх! І з якими ж диявольськими хитрощами вона почала розбещувати жінку! Дитині подарувала дім – імператорський палац, підлітку – корону, дівчині – всю щедрість і пишноту краси й багатства, а крім того – безжурне серце, що й не питало про ціну і вартість усіх тих дарунків. Вона довгі роки в усьому потурала цій жінці й розбещувала її бездумне серце, аж поки геть запаморочила їй розум і зробила вкрай безтурботною. Але надміру швидко й легко звівши жінку на недосяжні щасливі високості, доля з витонченою жорстокістю і повільністю дала їй звідти впасти. В цій виставі з мелодраматичною смілістю постали віч у віч найразючіші контрасти: з імператорського палацу, де були сотні покоїв, її попхнули в жалюгідну тюремну комірчину, з королівського трону – на ешафот, зі скляно-золотої карети – на драбинчак для падла, з розкоші – в злидні; замість народної любові її обступила ненависть, замість вітань – поговори; доля безжально спихала її раз у раз нижче аж до самісінького дна. Й ця дрібна, пересічна людина, яку раптом заскочили серед її примх і розваг, ця нерозумна душа навіть не розуміла, чого вимагають від неї ті ворожі сили, вона тільки відчувала, як дошкульний кулак та розпечені пазурі мордують її тіло; ця незвикла до страждань, простодушна жінка опиралась і боронилася, стогнала й утікала, прагнучи врятуватись. Але з безжальністю митця, який не полишає свого матеріалу, аж поки до останку його напружить і вирве з нього всі можливості, мудра рука нещастя не відпускала Марію Антуанетту, аж доки викувала з м'якої і недолугої душі міць і гідність, аж доки про-

ступила в ній уся успадкована від батьків і предків душевна велич, якої доти не було навіть сліду. Приголомшена стражданнями, змучена жінка, яка ніколи не цікавилась своєю душею, зауважила в собі переміну: саме тоді, коли скінчилася її монарша влада, вона відчула, як у ній росте щось нове й велике, яке б не виросло без отих страждань. «Тільки в нещасті починаєш розуміти, хто ти насправді» – ці напівгорді, напівзворушливі слова раптом зірвались у неї з уст разом із подивом: вона передчула, що саме завдяки стражданням її незначне й пересічне життя стане прикладом для прийдешнього. Усвідомлюючи це високе зобов'язання, вона немов підносила, і її характер переріс сам себе. Незадовго до того, як розбилася смертна оболонка, витворився шедевр, який уже не загине: в останні, найостанніші хвилини життя Марія Антуанетта, пересічна людина, нарешті досягла трагедійної міри і стала такою ж великою, як її доля.

Марія Антуанетта

Дитину одружують

Сотні років на численних німецьких, італійських і фландрських бойовищах змагалися за провід у Європі Габсбурги і Бурбони – аж поки зрештою втомились і ті й ті. Коли вже доходило до краю, побачили давні вороги, що їхні невиситимі ревності лиш прокладають дорогу іншим монаршим домам: еретичний народ з англійського острова вже тягнеться до влади над світом, протестантський Бранденбург уже виріс у могутнє королівство, напівпоганська Росія вже ладна до безмежжя розтягувати свої кордони. «Чи не ліпше, – почали (як завжди, запізно) питати себе владарі та їхні дипломати, – укласти мир між собою, ніж знов і знов собі на шкоду, а невірним вискочням на добро починати воєнні грища?» Шуазель з двору Людовіка XV і Кауніц, дорадник Марії Терезії, уклали союз і, щоб він був тривким, а не простим собі перепочинком між двома війнами, запропонували обом династіям, Габсбургам і Бурбонам, поєднатися кровними узами. В Габсбурзькому домі ніколи не бракувало принцес на порі, тож і цього разу було з кого вибрати, та й ще якого завгодно віку. Міністри спершу гадали одружити з котроюсь габсбурзькою принцесою Людовіка XV, незважаючи на його більш ніж сумнівні звичаї і на те, що він уже дідусь; та найхристиянніший король миттю перескочив з ліжка Помпадур до ліжка іншої фаворитки, Дюбаррі. Імператор Йосиф, овдовівши вдруде, теж не виказував ніякого бажання побратися з однією з трьох підстаркуватих дочок Людовіка XV – отож залишалася третя і найприродніша комбінація: заручити юного дофіна, онука Людовіка XV й майбутнього наступника французької корони, з котроюсь донькою Марії Терезії. 1766 року одинадцятирічній Марії Антуанетті вже можна було робити поважні пропозиції, і 24 травня австрійський посол ясно пише імператриці: «Король дав зрозуміти, що Ваша величність може вважати проект певним і вирішеним». Але дипломати не були б дипломатами, якби не пишались тим, що роблять просте складним, а передусім спритно зволікають із кожною важливою справою. Почались міждвірські інтриги, минає рік, другий і третій, і Марія Терезія, маючи підстави для сумнівів, уже непокоїться, що її лихий сусіда, Фрідріх прусський, «le monstre»¹, як вона називає його, розгнівавшись, зрештою своїми макіавеллівськими викрутнями зруйнує і цей, такий важливий для австрійської могутності, план. Отож вона докладає всієї ласкавості, пристрасті й хитрощів, аби французький двір не відмовився від своєї напівобіцянки. З невтомністю свахи-професіоналки, з упертим і невідступним терпінням, властивим її дипломатії, вона знов і знов вихваляє принцесу в Парижі; послів засипала люб'язністю й подарунками, щоб вони зрештою здобули у Версалі тверду шлюбну пропозицію. Більш імператриця, ніж мати, більше дбаючи про могутність Австрійського дому, ніж про щастя своїх дітей, вона не зважає на застороги послів, що природа нічим не обдарувала дофіна: розум у нього пересічний, він вайлуватий і зовсім нечутливий. Та навіщо ерцгерцогині бути щасливою, коли вона стане королевою? Чим палкіше домагається контракту Марія Терезія, тим розважнішим і стриманішим, добре знаючи світ, стає Людовік XV. Три роки надсилають йому портрети й описи малої ерцгерцогині, а король лиш каже, що він, власне, прихильний до шлюбного плану. Але вирішального слова не говорить, нічим не зв'язує себе.

А тим часом запорука цих важливих державних справ, одинадцяти-, дванадцяти-, тринадцятирічна Туанетта, ніжна, зграбна, струнка й безперечно гарненька, ні про що й гадки не має: вона пустує і грається з братами, сестрами й подругами в покоях і садку Шенбрунна, вика-

---

¹ Потвора (франц.). (Тут і далі примітки перекладача.)

зуючи всю свою вдачу, – навчанням, книжками, освітою вона переймається мало. Від природи ласкава і жвава, як ртуть, вона так добре тямить обкрутити круг пальця своїх виховательок – гувернанток і абатису, що спекується всіх уроків. Марія Терезія через численні державні справи не може серйозно подбати про жодну дитину зі свого численного виводка – отож якогось дня вона, жажнувшись, зауважує, що в тринадцять років майбутня королева Франції не вміє до ладу писати ні німецькою, ні французькою, не має хоч якихось знань з історії і взагалі неосвічена; не краще було й з музикою, хоч її вчив грати на фортепіано не будь-хто, а сам Глюк. Тепер в останню мить слід надолужити згаяне, зробити з пустотливої й ледачкуватої Туанетти освічену даму. Найважливіше, щоб майбутня королева Франції гаразд танцювала й мала добру французьку вимову. Для цього Марія Терезія похапцем наймає видатного танцмейстера Новерра та двох акторів із французької трупи, що саме гастролювала у Відні: одного – для вимови, другого – для співу. Та ледь французький посол повідомив про це Бурбонів двір, як у Версалі обурились: не годиться доручати фіглярам освіту майбутньої французької королеви. Поквапно провели нові дипломатичні переговори, бо виховання названої нареченої дофіна Версаль уважав уже власною справою. Крутили і так і сьак, аж нарешті з наказу єпископа Орлеанського послали вихователем до Відня абата Вермона – йому ми завдячуємо перші надійні вістки про тринадцятирічну ерцгерцогиню. Вона видалась йому привабною й симпатичною: «В неї чарівне личко і на додачу найзвичайніше поведження, і коли вона, як можна сподіватися, трохи підросте, то набуде тієї принадності, якої можна лишень бажати високій принцесі. Вдача в неї дуже добра». Та значно обережніше висловлювався добряга абат про фактичні знання й старанність своєї учениці. Пустотлива, неуважна, метка, жвава, як ртуть, мала Марія Антуанетта, дарма що була кмітлива, не виказувала ні найменшої схильності братись за щось поважне. «В неї більше розуму, ніж гадалося досі, та, на жаль, до дванадцяти років він зовсім не був привчений зосереджуватись. Трохи лінощів і чимало легковажності ще більш обтяжують мені викладання. Вже шість тижнів, як я почав з основ красного письменства; вона добре розуміє, слухно міркує, але я не можу примусити її глибше опановувати матеріал, хоч і відчуваю, що здібності до цього в неї є. Зрештою я переконався, що виховувати її можна лиш тоді, якщо водночас і розважати».

Майже дослівно те саме через десять і через двадцять років казали всі державні діячі, нарікаючи на знехить Марії Антуанетти до міркувань при її великому розумі; на те, що, знувдившись, вона втікає від будь-якої поважної бесіди; вже в тринадцятирічній цілком пропустила вся згубність її вдачі – вона все може і нічого насправді не хоче. Та відколи на французькому дворі королюють коханки, там більше цінують, як жінка поводитьсь, а не те, чого вона справді варта. Марія Антуанетта гарненька, показна й доброзвичайна – цього досить, і зрештою 1769 року Людовік XV пише листа, якого з таким нетерпінням чекала Марія Терезія; в тому листі король урочисто просить руки юної принцеси для свого онука, майбутнього Людовіка XVI, і пропонує справити весілля на Великдень наступного року. Зраділа Марія Терезія погоджується: після багаторічного клопоту засмученій жінці, що вже й не сподівалася на успіх, ще раз усміхнулося щастя. Мир для імперії, а з тим і в Європі видається їй забезпеченим; вісники й посланці вмить урочисто оповістили всі європейські двори, що Габсбурги і Бурбони вже не вороги, а навіки зробилися кривними. «*Bella gerant alii, tu, felix Austria, nube*»² – знову справдився давній габсбурзький девіз.

Робота дипломатів щасливо завершилась. Та аж тепер стало ясно: це було найлегшим. Бо то іграшка – намовити Габсбургів і Бурбонів до порозуміння, замирити Людовіка XV і Марію Терезію, – порівнюючи з несподіваними труднощами в погодженні французьких і австрійських двірських та палацових церемоній для такої показної врочистості. Щоправда, обидва головні

² Хай інші воюють, ти, щаслива Австріє, справляй весілля (*лат.*).

гофмейстери та решта фанатиків порядку мали цілісний рік на розробку кожного параграфа страшенно важливого протоколу весільного свята, але що важить рік, у якому лише двадцять місяців, для такого складного китайського етикету! Наступник французького трону одружується з австрійською ерцгерцогинею – це ж скільки делікатних питань, що мають вагу для всього світу, зачіпається при цьому, як глибоко треба обмислити кожен дрібниці, яких непоправних хиб можна уникнути, вивчаючи сторічні документи! День і ніч гріють собі чуба священні охоронці звичаїв і порядків у Версалі й Шенбрунні; день і ніч обговорюють послі кожне окреме запрошення, сновигають гінці з пропозиціями і контрпропозиціями, бо ж усі розуміють, яка жахітна може статись катастрофа (гірша ніж сім воєн), коли з такого небуденного приводу буде вражено дворянський гонор одного з високих домів! У незліченних працях по той і по цей бік Рейну обмірковуються й обговорюються гачкуваті докторальні питання, як-от: чиє ім'я має першим стояти на шлюбному контракті, австрійської імператриці чи французького короля, хто першим має підписуватись, які дарунки давати, який має бути посаг, хто проводитиме, хто зустрічатиме молоду, скільки кавалерів, фрейлін, вояків і охоронців, старших і молодших камеристок, перукарів, сповідників, лікарів, канцеляристів, писарів і праль мають супроводжувати весільний поїзд австрійської ерцгерцогині до кордону, і скільки потім – спадкоємицю французького трону від кордону до Версала. Поки вчені перуки по обидва боки Рейну навіть у загальних рисах не дійшли ще згоди в основних питаннях, дами й кавалери обох дворів почали й собі, немовби йшлося про ключі від раю, – одне поперед одного, одне проти одного, одне поза одним – змагатися за честь чи то проводити, чи то зустрічати весільний поїзд, і кожне боронило своє право цілими зшитками пергаментів. Хоча церемоніймейстери працювали, мов ті галерники, все ж за цілий рік не дійшли вони краю у найзначущих для світу питаннях – кого допускати до двору і хто більше має привілеїв. В останню мить, наприклад, викреслили з програми представництво ельзаських дворян, бо «не було вже часу розв'язувати складні питання етикету». І якби королівський наказ не визначив цілком певну дату, французькі й австрійські охоронці ритуалів і досі б не дійшли згоди про «належну» форму весілля, не було б ніякої королеви Марії Антуанетти і, мабуть, ніякої Французької революції.

Хоч і Австрії, і Франції вкрай потрібна була ошадливість, та весілля влаштували з якнайбільшою розкішшю та пишнотою. Пасти задніх не хотіли ні Габсбурги, ні Бурбони. Палац французького посольства у Відні виявився замалим для півтори тисячі гостей – сотні робітників покvapно спорудили прибудови, а тим часом у Версалі для весільних урочистостей збудували цілий театр. Тут і там для двірських постачальників, кравців, ювелірів, каретників настали благословенні часи. Щоб везти лише саму принцесу, Людовік XV замовив Франсьєнові, двірському постачальнику в Парижі, дві дорожні карети ще не баченої пишноти: були вони з дорогого дерева й блискучого скла, всередині оббиті оксамитом, зверху щедро оздоблені малюванням, ще й увінчані коронами, – до того ж мали чудові ресори і рушали з місця, тількино їх потягнути. Для дофіна й королівського двору пошили нове святкове вбрання, засіявши самоцвітами, великий «Пітт», найдорожчий тогочасний діамант, прикрашав весільного капелюха Людовіка XV. Не менш пишний посаг готувала дочці Марія Терезія: мережива, виплетені для цього в Мехелені, найтонша білизна, шовки й самоцвіти. І нарешті сват, посол Дюрфор, прибув до Відня, давши чудовий спектакль віденцям, що безтямно кохались на видовиськах: сорок вісім карет шестернею, серед них дві скляні дивовижі, повільно й велично котилися заквітчаними вулицями до Гофбургу, самі лиш нові лівреї ста сімнадцяти слуг і охоронців, що супроводили свата, коштували сто сім тисяч дукатів, а весь виїзд не менш ніж триста п'ятдесят тисяч. А далі пішло свято за святом: офіційне сватання, врочисте зречення Марією Антуанеттою перед Євангелієм, розп'яттям і в с'яйві племінних свічок своїх австрійських прав, вітання двору й університету, військовий парад, святкова вистава в театрі, прийом і бал у Бельведері для трьох тисяч осіб, ще один прийом і вечеря для півтори тисячі гостей у Ліхтенштейнському

палаці, нарешті 19 квітня укладення шлюбу *per procuracionem*³ у церкві Святого Августіна: дофіна заступав ерцгерцог Фердинанд. Потім іще одна затишна родинна вечеря і 21-го вродистий від'їзд, останні обійми. Живою вуличкою з шанобливо застиглою люди в кареті французького короля колишня австрійська ерцгерцогиня Марія Антуанетта поїхала назустріч своїй долі.

Тяжко засумувала Марія Терезія, розлучившись із дочкою. Довгі роки пристаркувата змучена жінка, дбаючи про могутність Габсбурзького дому, прагла цього шлюбу, як найбільшого щастя, та все ж в останню мить занепокоїлась долею, яку сама ж призначила дочці. Якщо глибше зазирнути в її листи і життя, то побачимо: для цієї трагічної владарки, єдиного великого монарха Австрійського дому, корона давно вже стала тягарем. Незмірним клопотом і нескінченними війнами супроти Пруссії й Турції, Сходу й Заходу боронила вона цілісність цієї збудованої на шлюбах і в певному розумінні штучної імперії, але саме тепер, коли держава здавалася найміцнішою, її дух занепав. Дивні передчуття опосіли шановну жінку, нібито імперія, якій вона віддала всю свою силу й пристрасть, за її наступників зруйнується й упаде; прозорливий, майже видючий політик, вона знає, як неміцно пов'язана ця мішанина випадково поєднаних народів, скільки треба стриманості та обачності, розумного невтручання, аби лише підтримати її існування. Та хто далі робитиме те, що вона дбайливо розпочала? Глибоке розчарування в дітях пробудило в ній дух Кассандри, бо ж їм бракує всього, що було найвластивішою силою її натури незмірного терпіння, неквапних обміркованих планів і наполегливості, вміння зрікатися й мудро обмежувати себе. Зате лотарінзька кров її чоловіка гарячою непокійною хвилею струмувала в жилах її дітей, кожне з них заради миттєвої втіхи ладне було зруйнувати нечувані можливості – дрібні людиці, легкодумні, невірні, перейняті лиш минуцими успіхами. Її син і співправитель, Йосиф II, виявляючи нестримне нетерпіння наступника трону, підлещується до Фрідріха Великого, який усе життя переслідував і зневажав її. Ще він обожає Вольтера, хоч вона, правовірна католичка, ненавидить його, мов антихриста. Ще одна її дитина, яку вона теж призначила для трону, ерцгерцогиня Марія Амалия, щойно вийшовши заміж у Парму, була така легковажна, що цілій Європі заперало дух. За два місяці вона розшарпала фінанси, призвела країну до безладу і тишилася коханцями. Від другої дочки в Неаполі теж було мало честі. В жодній з дочок не було ні розважності, ні моральної сили – і та велетенська самовіддана й сумлінна будівнича робота, якій велика імператриця безжально віддала в жертву своє особисте життя, кожную радість і дешеву втіху, видалась їй марною. Найрадніше вона б утекла в монастир, та лише боячись, відчуваючи непомильно, що її нестримний син нерозважними діями миттю зруйнує все, що вона збудувала, стара войовниця цупко тримає скіпетр, від якого давно втомилися її руки.

Добре знаючись на людях, вона не мала також ніяких ілюзій щодо меншенької, Марії Антуанетти. Вона знає про переваги – доброту і звичайність, свіжий меткий розум і щирі людяність – своєї найменшої дочки, але бачить і небезпеки – її незрілість, легковажність, пустотливість і розвіянність. Щоб бути до неї ближче, хоча б в останню мить виліпити королеву з того норавливого лісового звіряти, Марія Терезія за два місяці до від'їзду звеліла дочці спати разом із нею в одній кімнаті, намагаючись довгими бесідами підготувати її до високого становища; а щоб прихилити небеса, вона бере дитину з собою на прощу в Маріацель. Чим ближче підходить час розлуки, тим більший неспокій проймає імператрицю. Якись непевні передчуття точать її серце – передчуття близького нещастя, – і вона докладє всіх зусиль, аби відігнати ті лихі привиддя. Перед від'їздом вона дає Марії Антуанетті докладні приписи поведінки й бере з безтурботної дитини клятву щомісяця пильно перечитувати їх. Крім офіційного, надсилає Людовіку XV ще й приватного листа, в якому пристаркувата жінка благає старого вже чоловіка

³ За дорученням (*лат.*).

бути поблажливим до ще дитячої нестатечності чотирнадцятирічної дівчинки. Але внутрішній неспокій не згасає. Марія Антуанетта ще й не доїхала до Версаля, а мати знову її просить звертатися за порадою до тієї пам'ятки. «Люба донечко, нагадую тобі, щоб ти двадцять першого числа кожного місяця перечитувала той аркуш. Благаю тебе, не забудь про це моє прохання. Мене непокоїть лише твоє недбалство щодо молитви й читання, а воно вже потягне за собою розвіянність і лінощі. Борися з цим... і не забувай своєї матері, котра хоч і далеко, проте до останнього свого подиху дбатиме про тебе». І поки світ навколо святкує тріумф її дочки, стара жінка йде до церкви благати Бога, аби відвернув те лихо, яке ніхто, крім неї, не відчуває.

Поки велетенська кавалькада – триста сорок коней, яких мали перепрягати на кожній поштової станції, – повільно сунула Верхньою Австрією та Баварією і після численних свят та прийомів підступала до кордону, на острові серед Рейну між Келем і Страсбургом теслі й шпалерники зладжували незвичайну будівлю. Тут версальський і шенбруннський головні гофмейстери виклали свого найбільшого козира; після нескінченних нарад, де має відбутись урочиста передача нареченої – ще на австрійських чи вже на французьких теренах, – хтось найкмітливіший із них знайшов соломонове рішення; на одному з невеличких безлюдних піщаних острівців на Рейні, між Францією і Австрією, отож на нічийй землі, збудувати дерев'яний павільйон для врочистої передачі, диво нейтралітету: два передпокої з боку правого берега, в які Марія Антуанетта ввійде ще ерцгерцогинею, два передпокої з боку лівого берега, з яких по церемонії вона вийде дофіною Франції, а посередині велика зала врочистої передачі, де ерцгерцогиня перетне останню межу і стане наступницею французького трону. Коштовні гобелени з архієпископського палацу вкрили нашвидкуруч споруджені стіни, Страсбурзький університет позичив балдахін, заможні страсбурзькі городяни – свої найкращі меблі. Звісно, міщанському окові нема як позирнути на це святилище царської пишноти, та все ж кілька срібняків повсюди додають охоронцям поблажливості, – і за кілька днів до прибуття Марії Антуанетти гурток молодих німецьких студентів, щоб угамувати цікавість, прокрався до напівготових покоїв. Надто вже один серед них – гінкий, з палким незалежним поглядом, з німбом генія над мужнім чолом – усе не міг надивитися на розкішні гобелени, виткані за ескізами Рафаеля, вони розбудили в юнакові, який щойно в Страсбурзькому соборі вперше відкрив для себе дух готики, поривне бажання з не меншим запалом збагнути й класичне мистецтво. Він натхненно пояснює не таким красномовним приятелям несподівано посталий перед ними світ краси італійського майстра, але раптом затнувся, його схопило невдоволення, чорні густі брови майже гнівною хмарою наповзли на ще полум'яні очі. Бо він аж тепер збагнув, що зображено на тих килимах; а то й справді була найбільш негодяща для весілля легенда: історія Язона, Медеї та Креуси, архіприклад лиховісного шлюбу. «Як можна, – гучно викрикнув геніальний юнак, навіть не помітивши подиву навколишніх, – так бездумно подавати на очі молодій королеві, яка вперше в'їздить у країну, образ чи не найогиднішого шлюбу, що будь-коли укладався. Хіба ніхто з французьких будівничих, декораторів і шпалерників не тямить, що образи промовляють, діють на почуття і розум, вражають, розбуркують передчуття? Хіба ж не правда, що цю гарненьку і, як ми чули, веселу панну вже на кордоні зустрічають гидким привиддям?»

Друзі ледь змогли вгамувати шаленця, вони майже силоміць вивели Гете – той юний студент був саме він – з дерев'яного палаціку. А невдовзі підкотився той «могутній потік двірських пишнот» весільного поїзда, виповнивши радіощами й веселим гомоном розцяцьковані покої, – ніхто й не здогадувався, що кілька годин тому видюще око поета вже примітило чорні нитки недолі в тому строкатому тканні.

Церемонія передачі Марії Антуанетти має означати розлуку з усіма та з усім, що пов'язує її з Австрійським домом, – і навіть для цього церемоніймейстери вигадали особливий символ: не тільки ніхто з її вітчизняного почту не міг переступити невидного кордону, етикет

ще й вимагав, аби в неї на тілі не залишилося й нитки вітчизняного виробництва, ні черевики, ні панчіх, ні сорочки, ні стрічки. З тієї миті, коли Марія Антуанетта стане дофіною Франції, її можуть укривати лише французькі тканини. Отож в австрійському передпокої перед цілим австрійським почтом чотирнадцятирічна дівчинка мусить роздягнутися до нитки: голісіньке, ще не розквітле дівоче тіло на мить осяяло тьмянний покій, і вже вдягають його в сорочку з французького шовку, в паризькі спідниці, ліонські панчохи, черевики, пошиті придворним шевцем, у плетива й мережива. Не можна залишити жодної милої пам'ятки, ні хрестика, ні перстеника – невже б завалився світ етикету, якби зберегла вона однісіньку шпильку або дорогу для неї стрічечку? – вже не можна бачити жодне віддавна знайоме обличчя. Чого ж тоді дивуватися, що, так гостро відчувши себе закинutoю на чужину, налякавшись усієї тієї пишноти й метушні, мале дівча, як і годиться дитині, зайшлося плачем? Але воно миттю опановує себе, в політичному шлюбі немає місця поривам почуттів; он там у другій кімнаті вже чекає французький почет, і було б сором з'явитися перед новими «супровідниками» з мокрими очима, зарюманою й переляканою. Весільний боярин, граф Штаргемберг, подав їй руку для вирішального переходу – перебрана у французьке, востаннє з австрійським почтом позаду, ще хвилину австрійка, ввійшла вона до зали, де в щонайпишнішому вбранні вже стояли бурбонські посланці. Сват Людовіка XV виголосив урочисту промову, перечитали протокол, потім настала – всі затамували подих – велика церемонія. Мов у менуеті, був обрахований кожен крок, наперед випробуваний і завчений. Стіл посеред покою символічно позначав кордон. Перед ним стояли австрійці, позаду – французи. Спершу австрійський боярин граф Штаргемберг пустив руку Марії Антуанетти, замість нього підступив французький весільний боярин і неквапно врочистим кроком повів пройняту дрожем дівчину навкіл столу. Поки тяглась ця точно відміряна хвилина, французький почет поволі виступав назустріч майбутній королеві, а австрійський нечутно відступав до виходу, так що в ту мить, коли Марія Антуанетта опинилась серед своїх нових французьких придворних, австрійські вже вийшли з покою. Безгучно й бездоганно, маєстатично, немов у сні, відбулась ця оргія етикету; тільки в останню мить мале перестрашене дівча не витримало цієї скрижанілої врочистості. Замість холодно й незворушно прийняти відданий уклін своєї нової фрейліни, графині Ноай, вона заридала й, ніби шукаючи підтримки, впала в її обійми – прегарний і зворушливий жест безпорадності, який забули вписати всі тутешні й тамтешні мудрагелі ритуалів. Але почуття не враховуються логарифмами двірських правил, надворі вже чекає скляна карета, вже калатають дзвони Страсбурзького собору, гримлять гарматні салюти – і серед вітальних гуків Марія Антуанетта назавжди покидає безтурботні терени дитинства, починається її жіноча доля.

Приїзд Марії Антуанетти став незабутнім святом для давно вже відвиклого від свят французького народу. Десятки років у Страсбурзі не було жодної майбутньої королеви, та ще й такої чарівливої, як це юне дівча. Зграбне дитя з попелясто-білявими косами і блакитними пустотливими очима, сидячи у скляній кареті, сміялося й усміхалось до незліченних юрмиськ у гарнім ельзаським народнім убранні, що стеклися з усіх сіл і містечок привітати пишний весільний поїзд. Сотні вбраних у біле дітей ідуть попереду екіпажа, встелюючи шлях квітами; споруджено тріумфальну арку, завітчано брами, на міському майдані водограєм дзюркоче вино, на рожнах смажаться цілі воли, з величезних кошів роздають хліб злидарям. Увечері святково засвітилися усі будинки, вогненні вервечки зміїлися на вежах собору, зачервонивши й просвітивши наскрізь його готичне плетиво. Рейном ковзають з ліхтарями, мов розжарені помаранчі, й різнокольоровими смолоскипами незліченні суденця й човни; серед гілля, відбиваючи світло, зблискують барвисті скляні кулі; і так, щоб видно було всім, немовби завершуючи грандіозний феєрверк, на острові поміж міфологічних фігур палахкотять переплетені монограми дофіна й дофіни. До пізньої ночі тинявся охочий до видовиськ люд узбережжям і вулицями, гучала й деренчала музика, хлопці й дівчата крутилися у жвавім танці: здавалося, що білява

австрійка провістила безжурну золоту добу, гноблений і озлоблений французький народ іще раз розкрив своє серце для ясної надії.

Але й ця чудова картина приховувала невеличкий і невидний гандж, тут, як і на гобеленах приймальної зали, доля теж символічно вплела лихі прізвистки. Коли наступного дня перед відїздом Марія Антуанетта ще хотіла послухати відправу, то в соборному порталі замість превелебного єпископа на чолі духівництва її привітав його небіж і коад'ютор. У просторих фіалкових шатах, трохи скидаючись на жінку, світський священник виголосив галантно-патетичну промову – недарма Академія обрала його своїм членом, – завершивши її люб'язними фразами: «Для нас ви живий образ вельмишановної імператриці, що давно вже зачудувала Європу, – й не менше її шануватимуть нащадки. Душа Марії Терезії нині поєдналась із душею Бурбонів». Після вітання процесія побожно ввійшла в сутінь собору, молодий священник підвів юну принцесу до вітваря і пещеною, унизаною перснями рукою джигуна підніс Святі Дари. То був Луї, принц Роганський, що перший вітав її у Франції, – згодом трагікомічний герой історії з кольє, найнебезпечніший її супротивник, найзапекліший ворог. Ота рука над головою, що нині благословить її, згодом пожбурить її корону й честь у бруд і зневагу.

Марії Антуанетті не можна вже далі зоставатись у Страсбурзі, в майже рідному їй Ельзасі: коли король Франції чекає, неприпустимі жодні зволікання. Ніби пливучи понад берегами вітань і зичень, проминувши тріумфальні арки й завітчані брами, весільний поїзд нарешті добувся до властивої мети, до Комп'єнського лісу, де, немов у містечку з карет, королівська сім'я чекала нової родички. Придворні кавалери і дами, офіцери і гвардія, барабанщики, сурмачі й музики – всі в новісінькому лискучому вбранні – поставали строкатим розмаїттям, прозорий весняний ліс заяскрів увесь миготливими барвами. Ледь фанфари кожного почту сповістили про прибуття весільного поїзда, як Людовік XV вийшов з карети, щоб зустріти онукову дружину. Та Марія Антуанетта вже заквапилась йому назустріч своєю дивовижною легкою ходою і щонайзграбніше (недарма ж вона учениця видатного танцмейстера Новерра) опустилась навколішки перед дідом свого майбутнього чоловіка. Король, завдяки своєму Оленячому паркові добрий знавець свіженької дівочої плоті, надто вже чутливий до краси і зграбності, лагідно й задоволено нахилився до молоденької біленької ласої ляльки, підвів онукову наречену й поцілував у обидві щоки. І аж потім представив їй майбутнього чоловіка. Той, зростом п'ять футів і десять дюймів, застигло й збентежено, мов бовдур, стояв обіч, аж нарешті звівши оспалі підсліпі очі, – і, не дуже чуло, а лиш офіційно, як годилося за етикетом, поцілував наречену в щоку. В кареті Марія Антуанетта сиділа між дідом і онуком, Людовіком XV і майбутнім Людовіком XVI. Здавалося, що роль нареченого перебрав на себе старий володар, він жваво теревенив і навіть почав залицятись, а майбутній чоловік мовчки і знуджено скулився в кутку. До вечора, коли заручені, ба навіть уже одружені *per procuracionem* мали йти спати до окремих покоїв, сумний наречений так і не зронив жодного слова до того чарівного неолітка, а в своїм щоденнику, підсумувавши цей знаменний день, записав такі-от сухі рядки: *Entrevue avec Madame la Dauphine*⁴.

Через тридцять шість років у тому ж таки Комп'єнському лісі інший володар Франції, Наполеон, чекав свою наречену – ще одну австрійську ерцгерцогиню, Марію Луїзу. Опецькувата й лагідна, аж нудна Марія Луїза зовсім не була така свіжа і гарненька, як Марія Антуанетта. Та все ж енергійний чоловік і коханець одразу ніжно й навално заволодів призначеною йому нареченою. Того ж таки вечора запитав єпископа, чи надає йому подружніх прав укладений у Відні шлюб, і, навіть не чекавши відповіді, робив усе наступне: другого дня вранці вони вже разом снідали в ліжку. Зате Марія Антуанетта в Комп'єнському лісі зустрілась не з чоловіком і не з коханцем, а лише із державним нареченим.

⁴ Побачення з пані дофіною (*франц.*).

Друге, справжнє вінчання відбулось 16 травня у Версалі в каплиці Людовіка XIV. Такий двірський і державний акт найхристияннішого королівського дому – справа надто вже родинна й інтимна, а водночас велична й державна, щоб на те міг дивитися або хоча б утворити живу вуличку до церкви народ. Тільки шляхетна кров – з могутніми розлогими родами – має право ввійти до церкви – і променисте весняне сонце, сіючись крізь барвисте скло, падає на гаптовану парчу й лискучі шовки, на небачену розкіш тих обранців – так, немов востаннє яскраво спалахнув маяк приреченого світу. Вінчав архієпископ Реймський. Він благословив тринадцять золотих монет і шлюбну обручку; дофін надів обручку на підмізинний палець Марії Антуанетти, дав їй монети, потім обоє поставали навколішки для благословення. Загучав орган, почалась відправа, при читанні «Отче наш» над головами молодого подружжя тримали срібний балдахін; аж тоді вже король, а за ним, ретельно дотримуючись ієрархії, всі кривні підписали шлюбний контракт. Це був страшенно довгий і докладний документ, ще й сьогодні на поживклому пергаменті можна побачити чотири нерівно й невірно написаних слова: Марія Антуанетта Жозефа Жанна, з мукою, нашкрябані дитячою рукою п'ятнадцятирічної дівчинки, а поряд – знов усі бурмотіли про лихий знак – величезну чорнильну ляпку, що лиш у неї з усіх, хто підписався, впала з непокірного пера.

Тепер, коли скінчилась церемонія, народові теж милостиво дозволили потішитись на монаршому святі. Незліченні юрмиська – мабуть, пів-Парижа зійшлося – заповнили версальські садки, сьогодні й простолюдові можна милуватися їхніми водограями та водоспадами, тінистими алеями і ясними моріжками; а головною втіхою мав бути вечірній феєрверк, найпишніший з будь-коли бачених на королівському дворі. Проте небеса влаштували феєрверк по-своєму. Пополудні згромадилися чорні лиховісні хмари, впала буря, вперіщила люта злива, люд, позбувшись видовиська, диким збезумілим потоком ринув до Парижа. Поки гнані бурею і мокрі, мов хлющ, десятки тисяч люду, тремтячи від холодної купелі, безладно втікали вулицями, і зігнулись, прибиті дощем, паркові дерева, за вікнами новозбудованої, освітленої тисячами свічок *salle de spectacle*⁵, почався показний, ніяким ураганом і землетрусом не захитаний церемоніал весільного обіду. Людовік XV уперше й востаннє спробував перевершити пишноту свого великого попередника, Людовіка XIV. Тяжко вибороли собі запрошення шість тисяч обраних шляхетних гостей – правда, не для того, щоб їсти, а щоб шанобливо дивитися з галереї, як двадцять два члени королівської родини підносять до рота ножі й виделки. Всі шість тисяч затамували дух, аби не порушити врочистості цієї величної вистави. Лиш оркестр із вісімдесяти музик, заховавшись під мармурові аркади, лагідно й тихо награвав протягом цієї царської учти. Потім під салюти французької гвардії вся королівська родина пройшла живою вуличкою догідливо зігнутих дворян – офіційне свято скінчилося, королівському нареченому зосталось виконати тільки те, що й будь-кому іншому після весілля. Взявши правою рукою дофіну, лівою – дофіна, король повів дитячу пару (вдвох їм заледве було тридцять років) до спального покою. Етикет удерся навіть до шлюбної кімнати, бо хто, крім короля Франції, власною персоною міг надягнути нічну сорочку наступникові трону, а льолю дофіні – хто, крім заміжньої дами з найвищих кіл, що найменше ходила в заміжжі, в даному разі герцогині Шартрської? Але до самого ложа, крім наречених, міг підійти лиш архієпископ Реймський, який поблагословив його і покропив святою водичкою.

Нарешті придворні повиходили з інтимного покою; вперше подружжя – Людовік і Марія Антуанетта зосталось на самоті, з шурхотом опустився балдахін небесного ложа, закривши парчевим запиналом невидну трагедію.

⁵ Зали для вистав (франц.).

Альковна таємниця

А таки одразу нічого в тім ліжку не сталося. І в тому, що наступного дня молодий чоловік записав у щоденнику, чаївся найлихіший подвійний зміст: «Rien»⁶. Ні двірські церемонії, ні архієпископське благословення шлюбного ложа не мали влади над прикрим ганджем у дофіновім організмі, *matrimonium non consummatum est*⁷, шлюб у властивому розумінні не відбулося ні сьогодні, ні завтра, ні в найближчі роки. Марії Антуанетті дістався «nonchalant mari», байдужий чоловік, і спершу гадалося, що лиш боязкість, недосвідченість або «nature tardive»⁸ (сьогодні ми б сказали інфантилізм) робить цього шістнадцятилітнього парубійка неспроможним біля звабного молодого дівчати. Тільки не тиснути й не стривожити душевно враженого, – нагадує досвідчена мати й радить Антуанетті не брати до серця подружніх розчарувань. «Point d’humeur là – dessus»⁹, – пише вона в травні 1771 року і радить дочці вдаватись до «caresses, cajolis», ніжності й пестошів, але й застерігає, щоб не було їх занадто: «Trop d’empressement gêterait le tout»¹⁰. Та коли цей стан тривав рік і другий, імператриця вже занепокоїлась «conduite si étrange»¹¹ молодого чоловіка. В його зичливості не можна було сумніватись, бо з кожним місяцем він ставав дедалі ніжніший зі своєю чарівною дружиною, невпинно ходив до неї вночі, щораз удаючись до марних спроб, – але останніх вирішальних пестошів не дають йому доклати якісь «maudit charme»¹², таємничий фатальний гандж. Необізнана Антуанетта гадає, що це лиш «maladresse et jeunesse», незграбність і молодість, завдяки недосвідченості вона, бідненька, навіть намагається спростувати «лихі чутки про його неспроможність, що ходять по країні». Та тепер за діло вже взялася мати. Вона запрошує придворного лікаря ван Світена і радиться з ним про «froideur extraordinaire du Dauphin»¹³. Той стенає плечима. Якщо молоденькій і такій звабній дівчині не вдається запалити дофіна, то марні всякі медичні засоби. Листа за листом надсилає Марія Терезія до Парижа; аж нарешті король Людовік XV, украй досвідчений і надто вже вправний у цій царині, добирається до онука; втаємничують французького придворного лікаря Лассона і обстежують печального героя цієї любовної пригоди – і тут виявляється, що дофінова імпотенція зовсім не душевної природи, а спричинена незначною органічною вадою (фімозом): «Quien dice que el frenillo sujeta tanto el prepucio que no cede a la introduccion y causa un dolor vivo en el, por el quai se retrahe S. M. del impulso que conviniera. Quien supone que el dicho prepucio esta tan cerrado que no puede explayarse para la dilatacion de la punta î cabeza de la parte, en virtud de lo que no llega la ereccion al punto de elasticidad necesaria» (Таємне повідомлення іспанського посла)¹⁴. Тепер уже йде консіліум за консіліумом, можна чи ні втручатись хірургічному скальпелю, – «pour lui rendre la voix»¹⁵, як цинічно шепотіли в передпокоях. Тим часом Марія Антуанетта, вже навчена досвідченими подругами, теж робить усе можливе, аби спонукати свого чоловіка до хірургічного лікування. «Je travaille

⁶ Нічого (франц.).

⁷ Шлюб не dokonano (лат.).

⁸ Сповільнений розвиток (франц.).

⁹ Стався передусім із гумором (франц.).

¹⁰ Завелика покванність усе зіпсує (франц.).

¹¹ Такою дивною поведінкою (франц.).

¹² Кляті чари (франц.).

¹³ Надзвичайну дофінову холодність (франц.).

¹⁴ Одні кажуть, що вуздечка так затискає крайню плоть, що та не відходить при введенні, спричиняючи гострий біль, який змушує його Величність тамувати пориви завершити акт. Інші вважають, ніби та крайня плоть настільки звужена, що не дає вийти голівці члена, і тому ерекція не досягає належного ступеня (ісп.).

¹⁵ Щоб у нього прорізався голос (франц.).

à le déterminer à la petite opération, dont a déjà parlé et que je crois nécessaire»¹⁶, – пише вона 1775 року до матері. Та Людовік XVI – дофін тим часом хоч і став королем, але вже п'ять років усе ще не був шлюбним чоловіком, – з його хисткою вдачею ніяк не зважиться на рішучий учинок. Він зволікає й вагається, пробує й перепробує – і цей страхітливий, огидний і сміховинний стан безнастанних спроб і невдач тягнувся, – згнъбивши Марію Антуанетту, породивши кпини цілого двору, розлютивши Марію Терезію, принизивши Людовіка XVI, – ще два роки. Отже, сім огидних років, аж поки імператор Йосиф сам прибув до Парижа, щоб намовити до операції свого несміливого швагра. Аж тоді цьому печальному цезареві кохання вдалося щасливо перейти Рубікон. Але душевне царство, яке він, урешті, здобув, було вже спустошене сімома роками сміховинної боротьби, двома тисячами ночей, коли Марія Антуанетта страждала від найгірших принижень як жінка і як дружина.

Хіба не можна було (мабуть, спитає чимало чутливих душ) не зачіпати цієї тяжкої і найсвятішої альковної таємниці? Хіба не можна було заховати, щоб і не знайшли, справжню причину неспроможності короля, похлоливо обминувши трагедію шлюбного ложа, принаймні прикривши й промимривши, що «бракувало щастя материнства»? Чи справді в дослідженні людського характеру доконче наголошувати на таких інтимних подробицях? Так, доконче, бо всяка незгода, залежність, підлеглисть і ворожість, що поступово склалась у взаєминах між королем і королевою, між двором і претендентами на трон і сягнула ген-ген у світову історію, зосталася б незрозумілою, якби ми не вказали широсердо на її справжню причину. Більшість історичних подій – набагато більше, ніж загалом хотілося б уважати, – є лише наслідком того, що зароджується в альковах і під балдахінами королівських ліжок, проте навряд чи в будь-якому іншому випадку так чітко проступав логічний зв'язок між найінтимнішою приклучкою і політичними наслідками, що відбилися на долі світу, як у цій родинній трагікомедії, – і будь-яке дослідження характеру було б неправдивим, якби відсувало в тінь те, що сама Марія Антуанетта називала «*article essentiel*», головним пунктом свого клопоту й сподівань.

Та й потім: чи справді розкривається таємниця, коли вільно й правдиво говорити про довголітню подружню неспроможність Людовіка XVI? Аж ніяк ні. Тільки дев'ятнадцяте століття з його хворобливим моралізмом і сексуальною сором'язливістю зробило «*Nolimetangere*»¹⁷ з кожного відвертого обговорення фізіологічних стосунків. Зате у вісімнадцятому сторіччі і в усіх попередніх подружня спроможність чи неспроможність короля, плідність чи неплодність королеви були не приватною, а політичною і державною справою, бо цим визначалось, хто посяде трон, а з тим і долю цілих країн; ліжко було таким самим відкритим складником людського існування, як хрещальна купіль і домовина. З листування Марії Терезії і Марії Антуанетти, яке, безперечно, не минало рук державних архіваріусів і копіїстів, видно, що в ті часи австрійська імператриця і французька королева цілком вільно обговорюють кожен подробицю і невдачу того незвичайного шлюбу. Марія Терезія проречисто змальовує дочці переваги шлюбного ложа й навчає невеличких жіночих хитрощів, щоб уміло скористатися кожною нагодою інтимного поєднання; дочка й собі повідомляє про те, була в неї чи затрималась менструація, про чоловікові невдачі, кожне «*un petit mîeux*»¹⁸, і нарешті з тріумфом – про вагітність. Одного разу навіть композиторові «Іфігенії», навіть Глюкові – бо він їхав раніше від посланця, – довірили, щоб він передав такі інтимні новини: у вісімнадцятому сторіччі до природних речей ставилися цілком природно.

Та якби сама лиш мати знала тоді про ті потаємні невдачі! Насправді про те плескали всі покоївки, придворні дами, кавалери й офіцери; знали про це служники й пралі Версальського двору, навіть за власним столом король мусив терпіти чимало зухвалих кпин. До того ж

¹⁶ Я намагаюсь намовити його до незначної операції, про яку вже йшлося і яку я вважаю доконечною (*франц.*).

¹⁷ Не займай мене (*лат.*).

¹⁸ Трохи краще (*франц.*).

розуміючи, що плідність одного з Бурбонів є вельми важливою політичною справою з огляду на порядок успадкування трону, всі іноземні двори найретельніше перейняли цим питанням. У повідомленнях пруських, саксонських, сардинських послів докладно обговорюється ця неясна справа; найревніший із них, іспанський посол граф Аранда, підкупивши служників, навіть обстежує простирадла з королівського ложа, щоб найточніше знати про перебіг фізіологічних подій. Королі й князі цілої Європи в листах і балачках сміються й глузують зі свого невинного брата. Не тільки у Версалі, а в цілому Парижі і Франції подружжя ганьба короля стала таємницею полішинеля. Про це говорилося на кожному розі, по руках ходили листівки, а коли Морепа призначили міністром, то всім на втіху з'явилися веселі віршики:

Maurepas était impuissant
Le Roi l'a rendu plus puissant,
Le Ministre reconnaissant
Dit: «Pour vous, Sire,
Ce que je désire,
D'en faire autant»¹⁹.

Але те, що смішно звучало, насправді було вкрай значущим і небезпечним. Бо ці сім років неспроможності сформували вдачу і душу короля й королеви і привели до політичних наслідків, які без знання цих фактів були б незрозумілі: доля подружжя тут сплелась із всесвітньою історією.

Якби ми не знали про цей потаємний гандж, zostалися б незбагненими насамперед душевні прикмети Людовіка XVI. Бо вся його людська поведінка достоту з клінічною виразністю виказує всі типові ознаки комплексу неповноцінності, породженого чоловічим безсиллям. Як у приватному, так і в громадському житті цьому враженому чоловікові бракує будь-якої діяльної сили. Він не тямить обстояти себе, не вміє висловити свою волю, а ще менше – наполягти на ній; потай соромлячись, він безпорадно й боязко втікає від усякого двірського товариства, а надто – від спілкування з жінками. Цей загалом прямий і чесний чоловік знає, що про його нещастя відомо кожному при дворі, й іронічні посмішки втаємничених сповнюють його ляком. Часом він силкується вдавати з себе владного, прибирає позірної мужності, але завжди перебирає міру, стає грубим, поривним і брутальним – типове боягузливе намагання видаватися сильним, – і йому ніхто не вірить. Зате йому ніколи не вдається бути природним, вільним і впевненим, а найменше – величним. Якщо він у спальні не чоловік, то й перед іншими не може вдавати короля.

Те, що при цьому його особисті вподобання надто вже чоловічі – полювання та важка фізична праця (він обладнав для себе власну кузню, ще й сьогодні можна подивитися на токарний верстат із неї), – аж ніяк не суперечить цій клінічній картині, а лиш потверджує її. Хто неспроможний як чоловік, той несвідомо любить удавати з себе чоловіка, саме потаємна слабкість радо козириться силою перед людьми. Коли на запареному коні він годинами жене лісом вепра, коли до знемоги працює м'язами біля ковадла, то відчуття простої тілесної сили надолужує потаємну слабкість. Той гаразд почуває себе Гефестом, хто погано дбає про Венерину службу. Та тільки-но Людовік одягне пишне вбрання і вийде до придворних, як відчуває, що то сила самих лише м'язів, не душі, й одразу бентежить. Рідко бачать його усміхненим, рідко – справді щасливим і вдоволеним.

Але найзгубніше в розумінні розвитку характеру це потаємне відчуття слабкості виявляє себе в його душевних стосунках із дружиною. Чимало в її поведінці суперечить його особи-

---

¹⁹ Морепа був неможливим, Король зробив його вельможним, І він, у дячність заможний, Казав: «А вам-бо, Сір, Бажаю вище усіх мір Зробитися спроможним» (франц.).

стим смакам. Він не терпить тих, що в'ються біля неї, його дратує невпинна галаслива круговерть утіх, її марнотратність, некоролівська фривольність. Справжній чоловік зумів би вмити дати всьому раду. Та хіба перед жінкою, яка щонаочі присоромлює його сміховинною й безпорадною неспроможністю, чоловік удень може вдавати пана? Немічний як чоловік, Людовік XVI стає цілком беззахисним перед своєю дружиною; навпаки, чим довше триває цей ганебний стан, тим жалюгіднішою стає його цілковита залежність, ба навіть підлеглість. Вона вимагає від нього, що лиш заманеться, а він кожного разу цілком безмежною поступливістю оплачує свою потайну провину. Владно втрутитись у її життя, заборонити очевидні дурощі – для цього йому бракує волі, яка, зрештою, є лиш душевним проявом тілесної потенції. Розпачливо дивляться міністри, мати-імператриця, цілий двір, як через це трагічне безсилля вся влада потрапляє до рук молодій крученої жінки й легковажно тринькається. Але з досвіду відомо, що паралелограм сил, який склався в шлюбі, зостається незмінним душевним сузір'ям. Навіть коли Людовік XVI став справжнім чоловіком і батьком, то він, хоч мав бути володарем Франції, і далі зоставався безрадним слугою Марії Антуанетти, і тільки через те, що вчасно не став її чоловіком.

Не менш згубно вплинула сексуальна неспроможність Людовіка XVI на душевний розвиток Марії Антуанетти. Через протилежність статей той самий негаразд дає протилежні вияви в чоловічій і в жіночій вдачах. В чоловіка з незадовільною сексуальною спроможністю постає загальмованість і непевність; в жінки, коли їй не зараджує пасивна готовність віддатися, неодмінно має проступити надмірна збудженість і нестримність, гарячкова жвавність. Самою природою Марія Антуанетта, власне, цілком нормальна, дуже жіночна й лагідна жінка, призначена не на одне материнство і, мабуть, тільки й чекала, щоб скоритися справжньому чоловікові. Звичайно, коли укладали шлюб, їй було всього п'ятнадцять років і прикра чоловікова неспроможність не могла ще душевно гнітити її, бо хто наважиться назвати фізіологічно неприродним те, що дівчина до двадцяти двох років зостається незайманкою! До розладу й небезпечної перезбудженості її нервової системи в цьому особному випадку призвело те, що накинутий їй державою чоловік за ці сім нібито шлюбних років порушив і затьмарив її цноту, дві тисячі ночей загальмований недоумок невгавно товкся коло її юного тіла. Ганебним і принизливим способом цілі роки марно розпалювалась її сексуальність, жодного разу не мавши природного полегшення. Тож не треба бути невропатологом, аби встановити, що її згубна гарячкова жвавність, постійна метушливість і невдоволеність, шалена гонитва за втіхами є просто типовими клінічними наслідками сталого сексуального подразнення і сексуальної невдоволеності. Не зворушуючись і не заспокоюючись у глибинах свого ества, після семи шлюбних років ця все ще не здобута жінка потребує навколо себе невпинного руху й неспокою, і те, що спочатку було чисто дитячою втішною пустотливістю, поступово стає судомним, хворобливим і сороміцьким в очах двору потягом до втіх, з яким марно намагалися боротись Марія Терезія і всі друзі. Коли скута мужність короля переходила в грубу роботу біля ковадла й мисливський шал, у тупі й виснажливі зусилля м'язів, то її штучно роздмухана і невдоволена чуттєвість виливалась у ніжну жіночу дружбу, в кокетування з молодими кавалерами, в гонитву за розкішшю та інші втіхи, недостатні, щоб вона могла ними задовольнитись. Ніч за нічю уникає вона подружнього ложа, сумного місця своїх принижень як жінки, і поки її нібито чоловік, а насправді зовсім не чоловік, спить, як мертвий, після втомного полювання, вона до четвертої, до п'ятої години ранку буває на балах в Опері, в гральних залах, на вечерях у сумнівному товаристві – гріючись біля чужого вогню, ставши негідною королевою, бо дісталась негодящому чоловікові. Але яка, по суті, ця фривольність безрадніша, що це просто намагання танцями й розвагами приспати глибші розчарування, виказують іноді хвилини гіркої суми, а найвиразніше – отой крик, коли в її родички, герцогині Шартрської, перше дитя народилося мертве. Тоді вона писала до матері: «Хоч як це, певне, жахливо, та я б хотіла принаймні хоч такого». Ліпше

мертва дитина, але дитина! Тільки б урешті вирватися з оцього руйнівного й негідного стану, нарешті стати справжньою нормальною жінкою свого чоловіка, а не залишатись незайманкою після семи років шлюбу. Хто за тим виром утіх не бачить у цій жінці й розпачу, той не може ні пояснити, ні збагнути тієї разючої зміни, що відбулась, коли Марія Антуанетта врешті стала жінкою і матір'ю. Нараз помітно заспокоїлися нерви, виступила інша, друга Марія Антуанетта, та владна, наполеглива й смілива, якою вона була в другій половині свого життя. Та ця зміна прийшла вже запізно. Як у дитинстві, так і в шлюбі перші враження вирішальні. Десятки років не можуть залатати одного крихітного розриву найтоншої і найчутливішої душевної матерії. Саме ці найглибші й невидні рани на почуттях не гояться ніколи.

Усе це було б лиш особистою трагедією, нещастям, що й сьогодні день у день чаїться за причиненими дверима. Проте саме в цьому випадку згубні наслідки такого подружнього нещастя вийшли далеко за межі приватного життя. Бо ці чоловік і жінка були король і королева, їм не втекти від кривого збільшувального дзеркала громадської уваги; те, що в інших залишається потаємним, тут породжує балачки та осуд. Звичайно, що такий злостивий двір, як французький, не вдовольнився сталим потвердженням нещастя, а ненастанно винюхував, як Марія Антуанетта надолує собі чоловікову неспроможність. Всі бачать грайливу й упевнену звабну жінку, метке і проворне створіння, в якому шумує юна кров, і знають, який жалюгідний очіпок дістався цій небесній панні. Тепер усі ті лакизи й нероби переймаються лиш одним: з ким вона зраджує чоловіка? Саме тоді, коли насправді нічого й не було, королевину честь ганьбили поговором. Досить прогулятися верхи з якимось кавалером, чи то Лозеном, чи Куаньї, і нероби-пліткарі вже звуть їх коханцями; вранці з придворними дамами й кавалерами погуляє королева в парку, і враз оповідають про нечувані оргії. Думки цілого двору в'ються навколо любовних пригод розчарованої королеви; з пліток розпукуються пісеньки й листівки, памфлети й сороміцькі віршики. Спершу ті отруйні рими ховаються за віями придворних дам, потім зухвало випурхують з палацу, друкуються і йдуть між люди. І коли зродилась революційна пропаганда, якобінським газетяркам не треба було вишукувати аргументи, щоб зробити Марію Антуанетту образом усілякої розпусти, безсоромного злочину, – громадському обвинувачеві досить було тільки одного разу сягнути рукою до тієї пандориної скриньки галантних обмов, аби запахати королевину голівку під ніж.

Перескочивши власну долю, недолю й безталання, наслідки подружнього нещастя тут уже сягнули світової історії: падіння королівської влади почалось не з Бастилії, а у Версалі. Бо вістка про неспроможність короля і злісні брехні про сексуальну неситимість королеви аж ніяк не випадком так швидко й широко розлетілися з Версаля по країні, було там таємне родинно-політичне підґрунтя. Власне, в тому ж палаці жило четверо чи п'ятеро осіб, до того ж найближчих родичів, що мали кожне свій інтерес у подружніх розчаруваннях Марії Антуанетти. Насамперед це два брати короля, яким надто вже було на руку, що через той сміховинний фізіологічний гандж і страх Людовіка XVI перед хірургом порушиться не тільки нормальне подружнє життя, а й нормальне успадкування корони, бо вони побачили в цьому несподіваний шанс самим дістатись до трону. Середульший брат, граф Прованський, згодом справді Людовік XVIII, – добувся своєї мети, й один Господь знає, якими кривими стежками – не може стерпіти, що доведеться все життя стояти другим за троном замість самому вхопитися за скіпетр. Відсутність наступника трону зробить його регентом, якщо не спадкоємцем короля, і йому ледь удається загнудати своє нетерпіння. Оскільки він теж сумнівний, бо бездітний, чоловік, то неплідність старших братів надає переваги меншому, графові д'Артуа, бо його син стає законним спадкоємцем трону. Як щасливою нагодою, тішаються обидва брати нещастям Марії Антуанетти, і чим довше триває це жахливе становище, тим певніші стають їхні передчасні сподівання. Звідси ця безмірна, нестримна ненависть, коли врешті на сьомий рік стан Марії Антуанетти раптом засвідчив те диво, що її чоловік зробився мужем і подружнє

життя короля з королевою стало цілком нормальним. Граф Прованський ніколи не пробачив Марії Антуанетті цього страхітливого удару, що розбив усі його сподівання, те, що не дісталось йому прямим шляхом, він спробував здобути кривими стежками – тож відколи Людовік XVI став батьком, брат і його родичі зробилися йому найлютішими ворогами. Революція мала добрих помічників при дворі, руки державців і принців розчахнули їй двері, та ще й упхали до рук найкращу зброю; один цей альковний епізод дужче, ніж будь-які зовнішні події, розхитав зсередини і зрештою повалив королівську владу. Майже завжди якась незбагненна доля керує очевидним і явним, майже кожна світова подія відображає глибші особисті конфлікти. Повсякчас це було одним із найбільших творчих секретів історії: з мікроскопічної приключки висувати неосяжні наслідки – і тут не востаннє через минущу сексуальну неспроможність однісінького чоловіка мав збуритись увесь світ. Імпотенція Олександра Сербського, його еротичне впокорення Дразі Машин, що визволила його від тієї напасти, вбивство їх обох, королівання Карагеоргієвичів, ворожнеча з Австрією і світова війна – теж насувалось із логічною безжальністю лавини. Історія виплітає з павутиння невідчепні тенета долі, в тім дивовижно пов'язанім механізмі найменше рушійне колесо визволя найстрахітніші сили. Так і в житті Марії Антуанетти нікчемне стало потужним, здавалось би, сміховинні переживання перших ночей і перших шлюбних років не тільки виліпили її вдачу, а й сформували світ.

Та в якій невидній далечині купчаться оті грізні хмари! Що за віддаль між усіма тими наслідками й ускладненнями і дитячим розумом п'ятнадцятирічної дівчинки, яка невинно бавиться зі своїм неправним товаришем, яка з малим стукотливим сердечком і ясними цікавими очима, сміючись, гадає зійти на підніжки трону – а в кінці стоїть ешафот. Але кому від початку чорна недоля судилась, боги про те не кивнуть і не скажуть. Вони дали їм бездогадно й вільно простувати своєю дорогою, а вже з глибин ества тих людей по тій самій дорозі їм назустріч насувається доля.

Дебют у Версалі

Версаль ще й сьогодні вражає як найвеличніший і найвизивніший жест автократії. Без якоїсь видимої причини просто серед поля поодаль від столиці на штучному пагорбі звівся величезний замок, і тисячами своїх вікон понад штучними каналами й штучно підстриженими садками дивився в порожнечу. Не тече поряд ніякої річки, де б роїлося життя, не сходяться шляхи; цілком випадковий, скам'янівши примхою великого пана, палац виставляє свою безглузду розкіш зачудованим поглядам.

Але саме цього прагнула цезарська воля Людовіка XIV: спорудити блискучий вівтар своєму гонорові, своєму самообожнюванню. Викінчений автократ, деспот удачею, він переможно накинув поділеній країні свою волю до об'єднання, державі – лад, громаді – звичаї, дворові – етикет, вірі – єдність, мові – чистоту. Від нього походило прагнення все зібрати і об'єднати, отже, й уся слава мусить дістатися йому. «Держава – це я», де я, там центр Франції, пуп землі, і, щоб відчули його цілковиту самовладність, король-сонце навмисне відсуває свій палац від Парижа. І те, що резиденція стоїть серед пустки, так само наголошує, що королеві Франції не потрібні ні місто, ні городяни, маси, як підтримка або ж унаочнення його влади. Йому досить простягти руку й наказати – і вже з болота й піску підводяться ліс і садки, гроти й водоспади, найгарніший, найвеличніший палац; тепер у цій астрономічній точці, вибраній його владною самоволею, буде сходити і сідати сонце його держави. Версаль збудували, щоб у Франції затимили: народ – це ніщо, а король – усе.

Але творчу снагу мають тільки ті, хто нею наділений; успадкувати можна корону, а не велич і несхитну силу. Вже не обдарованим творчою могуттю, а немічним, дрібним і ласолюбним душам – Людовікові XV й Людовікові XVI – дістався у спадок просторий палац і міцно заснована держава. Зовні й при них усе зостається незмінним: кордони, мова, звичаї, віра, військо; рішуча рука витесала заглибокі форми, щоб вони могли стертися за сотню років, але невдовзі вже нема чого заливати в ті форми, бракує розжареної матерії творчих поривів. Версаль за Людовіка XV не змінився зовні, але зміст був уже не той: в проходах і двориках і далі роїлось три, чотири тисячі служників у пишних лівреяx, а в стайнях було дві тисячі коней; на кожному балу, прийомі, виставі чи маскарадї на добре змашчених завїсах і далі схилялась і випростувалась машинерія етикету, а дзеркальними залами й роззолоченими покоями бундючно походжали кавалери й дами в пишнім парчевім і шовковім убранні, всіянім самоцвітами; двір і далі був найславетнішим, найбільш вишуканим і витонченим у тодішній Європі. Але те, що буяло колись у розповні сили, давно вже обернулось на безцільний рух, бездушне й безглузде снування. Король знову Людовік, але він ніякий уже не владар, а байдужий дамський попихач; він теж збирає до двору архієпископів, міністрів, полководців, архітекторів, поетів і музик, але так само, як він уже не Людовік XIV, так і серед тих немає ні Боссює, ні Тюрєнна, немає Рїшельє, Мансара, Кольбера, Расїна й Корнєля – а самі тільки пронозливі й зажерливі інтригани; замість будувати, вони видирають посади, прагнучи лише споживати, ссати, мов паразити, вже готове, а не своєю волею й духом улили свіжої крові. В тїй мармуровій теплиці не зріють уже відважні плани й рішучі реформи, не буяють поетичні твори, зате пишно вигналось болотне зілля інтриги й галантності. Визначальним є не діяння, а крутня, не заслуги, а протекція; хто на ранковім прийомі найліпше зігнеться в дугу перед пані Помпадур чи Дюбаррі, той скочить найвище; замість діла цїнується слово, замість справжнього – вдаване. Цї людці тільки самі для себе у своїм незміннім найтіснішїм колї з досконалою вправністю і без ніякої мети грають ролї короля й урядовців, священників і полководців; всі вони забули про Францію і реальний світ, дбають лише про себе, про свої кар'єри й утіхи. Задуманий Людовіком XIV як

європейський Forum Maximum²⁰, Версаль за Людовіка XV звівся на світський театр шляхетних аматорів, найштучніший і найдорожчий з усіх знаних у світі.

І от на цю пишну сцену нерішучою ходою дебютантки вперше ступила п'ятнадцятирічна дівчинка. Спершу вона грає лиш невеличку пробну роль дофіни, наступниці трону. Але вельможні шляхетні глядачі знають, що цій малій білявій австрійській ерцгерцогині судилося згодом грати у Версалі головну роль, роль королеви, – отож як тільки вона приїхала, всі погляди з цікавістю повернулись до неї. Перше враження було чудове: тут давно вже не бачили такого чарівливого дівчати, звабного й витонченого, немов севрська мальована порцелянова лялька зі жвавими блакитними очима, з гарним і зухвалим ротом, що міг і сміятися дитинно, і схритись у наймилішу гримаску. Трималася вона бездоганно: легенька й граційна хода, просто чарівна в танці, та все ж – недарма вона донька імператриці – виступає впевнено, гордовито й прямо, йдучи дзеркальними галереями й невимушено приймаючи вітання з усіх боків. Дами, які, коли ще не було примадонни, могли братися й за перші ролі, з погано тамованим гнівом бачать, що це вузькоплече, недоросле дівча прийшло переможною суперницею. Проте єдину похибку в її поведінці суворе двірське товариство таки однодушно зауважує: в цієї п'ятнадцятирічної дитини дивне прагнення поводитися в тих священних покоях не стримано, а подитячому нескуто: за вдачею жвава, мов звірятко з пущі, мала Марія Антуанетта в легкому одязі грається й гасає з меншими братами свого чоловіка; вона ще не може звикнути до нудної розважності, скрижанілої стриманості, якої там невідступно вимагають від дружини принца королівської крові. При всяких значних приключках вона вміє повестися бездоганно, бо й сама зросла в отакому ж не менш помпезному іспансько-габсбурзькому етикеті. Але в Гофбурзі та в Шенбрунні поводилися поважно тільки з урочистих нагод; мов святковий одяг, чіпляли на себе церемоніал і полегшено скидали, як тільки гайдуки зачиняють за гостями двері. Тоді можна було відітхнути, стати невимушеним і товариським, дітям дозволяли бавитись і пустувати; про етикет у Шенбрунні хоч і дбають, але не слугують йому по-рабськи, немов божеству. Проте тут, на цьому манірному й застарілому дворі, живуть не для того, щоб жити, а щоб виставляти, і чим вищий у когось щабель, тим більше приписів. Отож ради Бога святого ніяких довільних рухів, за всяку ціну не бути природним, бо це було б непоправною зневагою звичаїв. З ранку до вечора, з вечора до ранку самі лиш манери й манери, інакше одразу забурчить немилосердне збіговисько лакиз, що, власне, існують лише на те, щоб жити в цьому театрі і для цього театру.

Цієї страхітливо поважної врочистості, версальських святощів церемоніалу Марія Антуанетта не могла зрозуміти ні дівчинкою, ні королевою; вона не збагнула тієї безмірної важливості, що тут приписують усі кожному кивкові й крокові, – і не збагне ніколи. Від природи свавільна, вперта, а над усе справедлива, вона ненавидить усяке самообмеження; правдива австрійка, вона хоче жити й ходити, а не страждати повсякчас від тієї нестерпної і нікчемної показності й поважності. Як удома вона тікала від осоружного їй навчання, так і тут рада кожній нагоді вимкнутись від своєї неласкавої придворної дами, пані де Ноай, глузливо називаючи її «пані Етикет». Це зарано й задорого продане політиками дитя несвідомо прагне єдиного, чого насамперед бракує серед пишноти її становища: кількох років справдешнього дитинства.

Та дофінова дружина уже не може й не повинна далі бути дітям, усі згуртувались, щоб нагадувати їй про обов'язок не втрачати непохитної гідності. Крім чеснотливої старшої придворної дами, головний труд виховання припав трьом тіточкам, донькам Людовіка XV, трьом аж надто побожним пашекухам, що засиділись у дівках; їхню цноту не наважився б заперечити і найлихший писок. Пані Аделаїда, пані Вікторія, пані Софія, ці три парки, поставилися до занедбаної чоловіком Марії Антуанетти нібито по-дружньому; затамувавши лють на весь світ,

²⁰ Великий форум (лат.).

вони почали її втаємничувати в стратегію дріб'язкової придворної війни, бо ж їй слід опанувати мистецтво обмов і поговорів, засвоїти підступну озлобленість, хитрощі потаємних інтриг, навчитись пускати шпильки. Попервах ця нова наука тішить малу й недосвідчену Марію Антуанетту, вона невинно белькоче перчені кпини, але, загалом, її вроджена щирість повстає проти такої злостивості. Прикидатися, ховати ненависть чи прихильність Марія Антуанетта, собі на шкоду, не навчилася ніколи і, керуючись правдивим інстинктом, вона скоро позбулася опіки тіточок: її прямій і нестримній натурі огидна всяка несправедливість. Не більший вплив мала на ученицю й графиня Ноай; волелюбна вдача п'ятнадцяти-, шістнадцятирічної дівчинки невинно повстає проти «mesure»²¹, проти визначеного, незмінно розбитого на параграфи розпорядку дня. Але про зміни годі було й думати. Вона сама так змальовує свій день: «Я прокидаюсь о десятій або о пів на десяту, вдягаюсь і проказую ранішню молитву. Потім снідаю і йду до тіточок, де звичайно бачуся з королем. Там сиджу до половини одинадцятої, об одинадцятій іду зачісуватись. Опівдні влаштовують мій прийом, і може прийти будь-хто, крім простолюду. Я перед усіма накладаю рум'яна й мию руки, потім чоловіки виходять, дами залишаються, і я перед ними вдягаюсь. О дванадцятій ідемо до церкви. Якщо король у Версалі, то я йду на відправу разом із ним, чоловіком і тітоньками. Якщо його нема, я йду вдвох із паном дофіном, але завжди в той самий час. Після відправи ми прилюдно обідаємо, але встигаємо до пів на другу, бо обоє їмо дуже швидко. Потім я йду до пана дофіна, проте, якщо в нього справи, вертаюсь до своєї кімнати, читаю, пишу або працюю, бо я гаптую для пана дофіна жилетку, робота посувається дуже поволі, та з Божою поміччю за кілька років сподіваюсь її завершити. О третій годині знов іду до тіточок, з ними в той час і король; о четвертій до мене приходять абат, о п'ятій – учитель музики або співу, і так до шостої. О пів на сьому, якщо не йду гуляти, майже завжди йду до тіточок. Щоб ти знала, мій чоловік теж майже завжди йде зі мною до них. Від сьомої до дев'ятої години граємо, та коли надворі погідно, йду гуляти, і тоді грають не в мене, а в тіточок.

О дев'ятій вечереємо, і коли короля немає, тітоньки їдять із нами. Та коли є король, ми йдемо на вечерю до них. Ми чекаємо короля, що звичайно приходиться за чверть до одинадцятої. Але я тим часом лягаю на велику канапу й сплю, аж поки прийде король, та коли його нема, об одинадцятій ми вже вкладаємося в ліжко. Ось так минає мій день».

У тому розпорядку зостається небагато часу на розваги, проте саме їх жадає її нетерпляче серце. Її молода кров шумує і прагне пустощів, гри, сміху й бешкетів, але «пані Етикет» ураз піднімає пальця й суворо нагадує, що те або те, а властиво все, чого хоче Марія Антуанетта, аж ніяк не личить робити дофіні. Ще гірше з нею абатові Вермону, її колишньому вчителю, який тепер сповідує її і читає їй книги. Марії Антуанетті слід би засвоїти страшенно багато, її освіченість куди гірша від пересічної, в п'ятнадцять років вона вже добряче забула рідну німецьку й ледь опанувала французьку; її письмо жалюгідно невправне, стиль рясніє неможливими зворотами й орфографічними помилками; листи за неї і далі складає догідливий абат. Крім того, щодня одну годину він мусить читати їй, ще й саму спонукати до читання, бо майже в кожному листі Марія Терезія запитує про це. Навряд чи вона вірить, що її Туанетта щодня пополудні й справді читає або пише. «Все ж намагайся набратись розуму від хороших книжок, – нагадує вона, – тобі це потрібніше, ніж будь-кому. Вже два місяці я чекаю на абатів список і боюсь, що ти не проймаєшся цим, а марнуєш час, призначений для книжок, на коней і віслюків. Не хутуй цим ділом узимку, бо ж однак ти нічого не знаєш до ладу – ні музики, ні малюнку, ні танців, ні живопису чи інших красних мистецтв». На жаль, побоювання Марії Терезії були слушні, бо простуватим і водночас промітним способом мала Туанетта так добре вміє улестити абата Вермона – хіба ж можна силувати або карати дофіну! – що година читання завжди зводиться до теревенів; вона мало або й зовсім не вчиться, і ніякі материні наполягання не зму-

²¹ Міри (франц.).

шують її взятись за щось поважне. Силуваний і надто вже ранній шлюб урвав її звичайний здоровий розвиток. Титулована жінкою, насправді ще дитина, Марія Антуанетта мусить набирати величній гідності свого високого становища, а водночас, немов школярка, вбирати ази початкової освіти; то її трактують як знатну даму, то вчитують їй, мов недолітку; придворні дами вимагають від неї показності, тітоньки – інтриг, мати – освіти, а юне серце хоче лиш жити й зоставатися юним – і ці суперечності між віком і становищем, власними бажаннями і волею інших породжують у її цілком прямодушному характері той невтримний неспокій і пориви до свободи, що згодом занапали її долю.

Марія Терезія добре знала про небезпеки й загрози, що чатують на її доньку при чужому дворі, знала також, що це надто юне, несерйозне й непосидюче створіння неспроможне, керуючись власним інстинктом, уникнути всіх пасток і засідок двірської політичної інтриги. Тому, наче відданого слугу, приставила до неї найкращу людину зі своїх дипломатів, графа Мерсі. «Я боюся, – незвичайно відверто писала вона йому, – що донька надто ще молода, що круг неї забагато лестощів, що вона ледача й нездатна до якоїсь поважної роботи, тому, оскільки я щиро вірю Вам, й доручаю пильнувати, щоб вона не потрапила в лихі руки». Ліпшого вибору Марія Терезія зробити б не могла. Бельгієць родом, але цілком вірний імператриці, чоловік при дворі, але не придворний, з холодною, але не байдужою думкою, ясным, якщо й не геніальним розумом, цей заможний і нечестолюбний усе ще парубок, що й не прагнув чогось іншого в житті, крім бездоганно служити імператриці, з усім імовірним тактом і зворушливою відданістю береться до цього опікунства. Посол імператриці при Версальському дворі, він насправді лиш око, вухо й догідлива рука матері. Завдяки його докладним вісткам Марія Терезія, мов у підзорну трубу, спостерігає з Шенбрунна за донькою. Вона чує кожне її слово, бачить кожну читану або, радше, нечитану книжку, знає всі її сукні, дізнається, як пройшов день, що Марія Антуанетта робила, з ким розмовляла, яких помилок припустилась, бо Мерсі неабияк вправно нап'яв тенета круг своєї підопічної. «Серед прислуги ерцгерцогині я вже маю трьох мені відданих осіб, день у день спостерігаю за нею з допомогою Вермона, а від маркізи Дюрфор до останнього слова знаю все, про що вона говорить з тітоньками. Маю ще більше шляхів і засобів, аби довідатись, що робиться в короля, коли дофіна біля нього. До цього додаю ще й власні спостереження, так що за день нема такої години, про яку я б не знав усе, – що дофіна робила, що казала і чула. У своїх розвідках я зайшов так далеко лиш тому, що знаю: це необхідне для спокою Вашої Величності». Цей ревний слуга переказує все, що почув і підглянув, анітрохи не згладивши. Осібні кур'єри – бо взаємне викрадання пошти було тоді головним мистецтвом дипломатії – перевозять ці інтимні, лиш одній Марії Терезії призначені повідомлення, що завдяки закритим конвертам із написом «*tibi soli*»²² ніколи не потрапляють до рук державного секретаря й імператора Йосифа. Часом простосерда Марія Антуанетта все ж дивується, як швидко й докладно дізнаються в Шенбрунні про кожну дрібницю її життя, та вона ні разу не здогадалася, що той сивий, по-батьківському приязний пан – таємний шпигун її матері, а сповнені докорів листи від матері, яка незбагненим чином знає геть усе, натхненні й підказані самим Мерсі. Бо Мерсі не має іншого засобу вплинути на свавільне дівчисько, як тільки авторитетом матері. Як послові чужого, хоч і дружнього двору, йому не дозволяють наставляти на добрий розум наступницю трону, йому не можна замірятися на те, щоб повчати або напучувати майбутню французьку королеву. Отож коли він хоче чогось досягнути, то завжди замовляє один із тих сповнених любові й догани листів – і в Марії Антуанетти трохи не вискакує серце, коли вона отримує й розпечатує їх. Хоч нікому на землі й не підвладне, але це грайливе дівча проймалося святоблिवим страхом, коли до нього – хай лиш на папері

²² Тільки тобі (лат.).

– долинав материн голос; Марія Антуанетта шанобливо схиляла голову перед найгострішими докорами.

Завдяки цьому ненастанному пильнуванню в перші роки Марія Антуанетта була вбережена від найбільшого лиха – від власної невтримності. Інший, потужніший дух, великий і прозірливий розум її матері думав за неї, непохитна розважність пильнувала над її легковажністю. Імператриця, занадто рано віддавши юність Марії Антуанетти в жертву державним інтересам, уже як мати тисячами турбот намагалася спокутувати свою провину.

Добросерда, лагідна й занадто ледача, щоб мислити, Марія Антуанетта, властиво, ще дитя, до всіх навколишніх ставиться прихильно. Вона любить свого набутого шлюбом дідуся, Людовіка XV, що пестливо поляскує її, більш-менш порозумілась із старими паннами й «пані Етикет», щиро вірить своєму доброму сповідникові Вермону, по-дитячому шанує й прихильється до розважливого й дружнього до неї приятеля своєї матері, посла Мерсі. Але ж, але ж усе це дорослі люди, всі серйозні й розважні, врочисті й поважні, а їй, п'ятнадцятирічній, дуже б хотілося простосердої приязні, щирих веселощів; вона хоче мати товариство для гри, а не самих учителів, наглядачів та порадників – молодість прагне молодості. Але з ким розважатись у цім нелюдськім і пишнім домі з холодного мармуру? За віком найкращим товаришем для гри міг бути, звичайно, її власний чоловік, на якийсь там рік старший за неї. Але насуплений, засоромлений, а від сорому навіть бруталний, цей безпорадний хлопчак уникає будь-якої близькості зі своєю молодою дружиною; до того ж у нього найменшого бажання не було одружуватись так рано, і чимало минуло часу, перш ніж він узагалі став хоч трохи люб'язний із цим чужим дівчиськом. Отож залишалися тільки менші чоловікові брати, граф Прованський і граф д'Артуа: першому було чотирнадцять, другому – тринадцять років. З ними Марія Антуанетта часом грається й пустує, вони поназбиравали костюмів і влаштовують потайний театр, та все миттю ховають, як надійде «пані Етикет»: не годиться, щоб дофіну хапали за руку під час гри! Цій грайливій дитині тільки б тішитись, аби мати хоч якусь розвагу; то вона просить посла, щоб їй прислали з Відня собачку, «un chien Mops»²³, то безжальна гувернантка виявляє, що спадкоємиця французького трону – який жах! – привела в покої двох малих дітей якоїсь прислужниці і, не дбаючи про свої гарні сукні, повзає й вовтузиться з ними на підлозі. Від першої до останньої години повстає волелюбна натура Марії Антуанетти проти неприродності цього здобутого шлюбом світу, проти манірної патетичності корсетів і кринолінів. Легка й нескута віденка завжди почувала себе чужинкою в пишнім тисячовіконнім Версальськім палаці.

---

²³ Песика мопса (франц.).

Боротьба за слово

«Не втручайся в політику, не берися до чужого діла», – вже від самого початку весь час нагадує доньці Марія Терезія – непотрібні, зрештою, застороги, бо для юної Марії Антуанетти щось важать на землі тільки власні втіхи. Все, що потребує ґрунтового вивчення чи тривалих роздумів, невимовно знуджує молоду, самозакохану жінку – і в дріб'язкову, жалюгідну війну інтриг, яка при дворі Людовіка XV заступила високу державну політику його попередників, вже в перші роки по приїзді Марію Антуанетту втягнули цілком усупереч її волі. Версаль був поділений на дві партії ще тоді, як вона приїхала. Королева давно вже померла, і перша жіноча роль і відповідна влада належала по праву трьом королевим донькам. Але незграбні, вузьколобі й дріб'язкові інтриганки й святенниці не вміють ніяк інакше скористатися своїм становищем, як тільки сідати на передні лави в церкві і першими виступати на прийомах. Засидівшись у дівках, нудні й озлоблені, вони не мають жодного впливу на свого батечка-короля, а той лише дбає про грубі, ба навіть щонайгрубіші плотські втіхи. Оскільки в них нема ніякої влади, ніякого впливу і ніяких посад для роздачі, то ніхто, навіть найменші двірські лакузи не запобігають їхньої ласки, а весь блиск, уся честь припадає саме тій, що ніякої честі й не має: останній королевій коханці пані Дюбаррі. Піднявшись із суспільного дна, живши бозна-як і де, і, якщо вірити чуткам, по дорозі до королівської спальні, давши гак у публічний дім, вона, щоб хоч про людське око мати право доступитися до двору, змушує свого легкодухого любка купити їй шляхетного нареченого, графа Дюбаррі, надто вже зручного шлюбного чоловіка, котрий одразу ж після паперового весілля щез навіки. Та все ж його ім'я дало колишній шльондрі доступ до двору. Перед очима цілої Європи вдруге відбувся сміховинний і ганебний фарс: найхристиянніший король офіційно, немов незнайому шляхетну даму, показав і представив дворові свою всім добре знану фаворитку. Узаконена цим прийомом, коханка живе у великому палаці за три кімнати від покоїв обурених доньок, а для цього й зроблені сходи ведуть від неї в покої короля. Своїм власним, надто вже досвідченим тілом і ще незайманою плоттю гарненьких поступливих дівчат, даючи їх на втіху давньому ласунові, вона тримає в цілковитій покорі Людовіка XV, що під старість зробився вельми хтивий. Тільки в її салоні можна здобути ласку короля. І, зрозуміло, тиснуть туди всі придворні, бо ж там наділяють владою; в її передпокої шанобливо товпляться послі всіх земних володарів, князі й королі шлють їй дарунки. Вона може усунути міністра, надати посаду, звеліти збудувати замок, запустити руку в королівську скарбницю; на її розгодованій шії полискують важкі діаманти, на руках іскряться величезні персні, а до них шанобливо припадають усі кардинали, герцоги й лакузи – поверх її пишних буруватих кіс сьє невидимий обручик корони.

На цю незаконну альковну владарку лється щедра проміння королівської ласки, всі лестощі й шана в'ються біля зухвалої коханки, що приндиться у Версалі так, що й королева не здужала б. Десь позаду в далеких кімнатах озлоблені королеві доньки стогнуть і нарікають на зухвалу хвойду, що зганьбила весь двір, поглумилася з тата, ослабила уряд, унеможливила будь-яке християнське родинне життя. Всією ненавистю своєї вимушеної чесноти – цим єдиним своїм достатком, бо ж нема в них чарівності, розуму й гідності, – три доньки ненавидять вавилонську блудницю, котрій тут замість їхньої матері догоджають, мов королеві, і зранку до вечора в них одне лиш на думці: як би поглузувати з неї, чим би зневажити і зашкодити.

Аж ось, на щастя, прибилася до двору з чужини мала ерцгерцогиня, Марія Антуанетта; їй, щоправда, тільки п'ятнадцять років, але завдяки своїй визначеній ролі майбутньої королеви вона віднині по праву стає першою дамою двору. З першої ж миті троє старих панн утішено заходилися нацьковувати нерозважне й невинне дівча, втягувати у війну з Дюбаррі. Поки вони підпіратимуть із п'їтьми, воно йтиме попереду й допоможе їм забити нечисту твар. Отож ніби

й ніжно вони залучають недорослу принцесу до своєї спілки. Ні про що й не здогадавшись, Марія Антуанетта вже через кілька тижнів опинилась у вирі лютої боротьби.

Щойно прибувши, Марія Антуанетта не знала ні про існування, ні про незвичайне становище якоїсь там пані Дюбаррі: при дворі Марії Терезії панували суворі звичаї, про коханок і не чув ніхто. Лиш на першій вечері серед інших придворних дам вона бачить обвішану прикрасами повногруду пані в яскравому й пишному уборі, яка з цікавістю роздивляється її і яку називають «графинею» – графинею Дюбаррі. Але, плекаючи свої заміри, тітоньки відразу ж любесенько напосілись на недосвідчене дівча, все йому докладно з'ясували, – і за кілька тижнів Марія Антуанетта вже пише своїй матері про «*sotte et impertinente créature*»²⁴. Голосно й ні над чим не замислюючись, вона розносить лихі й глузливі зауваження, вкладені в її жебонливі уста любими тітоньками, і знуджений, завжди пожадливий до подібних сенсацій двір раптом здобув собі неабияку розвагу; Марія Антуанетта вбила собі в голову чи, радше, тітоньки вбили їй у голову, що їй треба якнайдошкульніше обскувати цю зухвалу прибуду, що, мов павич, розпускає пера на королівському дворі. По залізним законам Версальського етикету жодна нижча рангом дама не могла заговорити до вищої рангом, а мусила шанобливо чекати, аж поки до неї звернуться. Й певне, коли нема королеви, то найвище стоїть дофіна – й вона вволю користується цим правом. Холодно, глузливо й зачіпливо вона змушує цю графиню Дюбаррі все чекати й чекати на розмову, і та тижнями й місяцями зголодніло прагне однісінького слова. Це притьмом помітили донощики й лакузи, поєдинок їм став за диявольську розвагу, цілий двір утішено грівся коло вогню, дбайливо роздмуханого тітоньками. Всі жадібно стежили за Дюбаррі, що з погано тамованим гнівом сиділа серед інших придворних дам і мусила дивитись, як мала й зухвала п'ятнадцятирічна білявка весело, ба навіть зловтішно щебече з усіма жінками і, тільки глянувши на лискучу від діамантів графиню, мов на прозоре скло, не забувала суворо заціпити трохи відкопилену габсбурзьку губу й затято мовчала.

Дюбаррі, власне, була аж ніяк не лиха. Достеменна жінка з народу, вона мала всі переваги нижчих верств і певну ласкавість вискожня, була приязна й панібратська з усіма, хто був добрий до неї. Через пиху їй швидко припадав до серця кожен облесник, недбало й великодушно вона радо надає кожному, хто просить, – ця жінка нітрохи не була лиха або заздрісна. Але для Дюбаррі, що так запаморочливо видерлась угору, не досить просто відчувати владу, вона хоче її бачити й чути, прагне марнославно тішитися щедрим промінням неправедної шани, а над усе жадає потвердження своїх прав. Вона хоче сидіти попереду всіх придворних дам, хоче носити найкоштовніші діаманти, найпишніші вбори, мати найкращі повози й найбаскіших коней. Все це вона без клопоту отримує від легкодухого, сексуально цілком їй підвладного чоловіка, їй ні в чому не відмовляють. Але трагікомічність усіх незаконних володарів (не втік від цього навіть Наполеон!) саме в тому, що наостанок їхне несите честолюбство прагне визнання від законних. Отож і графині Дюбаррі, хоч біля неї увивається все дворянство і їй потурає в усьому дворі, після всіх уволених бажань кортить домогтись іще одного: щоб її становище визнала перша дама двору, щоб ерцгерцогиня Габсбурзького дому радо й приязно поставилась до неї. Бо ж мало, що ця «*petite rousse*»²⁵ (так у безсилій люті вона зве Марію Антуанетту), це мале й дурне шістнадцятирічне курча, що по-французьки до ладу й говорити не вміє, що не може dokonати такої сміховинної дрібниці – зробити мужем власного чоловіка, – мало, що ця не по волі незайманка все копилить губи і без ножа її ріже перед очима цілого двору, вона навіть насмілилась цілком відкрито й безсоромно глузувати з неї, глузувати з наймогутнішої жінки при дворі – ні, так воно не минеться!

²⁴ Дурну й нестерпну особу (франц.).

²⁵ Мала рудуля (франц.).

В цьому майже гомерівському двобої право безперечно й непохитно стоїть на боці Марії Антуанетти. В неї вище становище, їй зовсім нема потреби щось казати тій «дамі», бо ж попри всі полиски семимільйонних діамантів на грудях графиня стоїть набагато нижче спадкоємиці трону. Але Дюбаррі підпирає реальна влада, вона цупко тримає короля в руках. Уже скотившись на найнижчі щаблі морального падіння, цілком збайдужівши до держави, родини, підданих і світу, бундючний цинік – *après moi le déluge*²⁶, – Людовік XV прагне лише спокою й утіх. Занедбавши все, він анітрохи не журиться звичайністю на своєму дворі, добре знаючи, що мусив би тоді починати з себе. Він уже й так довго правив, у ці останні роки він хоче жити, жити тільки для себе, а по ньому все довоколишне нехай хоч западеться. І як же збаламутив його спокій цей раптовий і прикрий спалах жіночої війни! Дотримуючись епікурейських засад, він волів би нікуди не втручатись. Та Дюбаррі щодня йому туркає, що не дасть себе так ганьбити отій недорослій штучці, не дасть глузувати з себе перед цілим двором, що він мусить оборонити її, підняти її честь, а разом і власну. Зрештою королю набридли ці крики і плачі, він викликає пані де Ноай, старшу фрейліну Марії Антуанетти, щоб таки дізнатися, звідки той вітер віє. Спершу він тільки вихваляє і славить онукову дружину. Але мало-помалу вплітає всілякі зауваження: на його думку, дофіна дозволяє собі трохи вільно розводитись про те, що бачить, і годилося б звернути на це її увагу, бо у вузькому родинному колі така поведінка може мати вкрай прикрі наслідки. Цю засторогу фрейліна враз переказала (чого й сподівалися від неї) Марії Антуанетті, та розповіла тітонькам і Вермонові, він, зрештою, австрійському послові Мерсі, а той, звичайно, на смерть перелякавшись, – що ж буде з альянсом! – мерщій відсилає посланця до Відня, написавши про все імператриці.

Ну й прикра ситуація для побожної, надміру правовірної Марії Терезії! У Відні її славетний комітет звичайності таких-от дам безжально шмагає батогами й запроторює до виправних закладів – і невже вона звелить своїй дочці виявляти люб'язність тій особі? З другого боку, хіба ж можна їй ставати проти короля? У змученій материній душі зятято засперечалися суворі католичка й політик. Зрештою давня і вправна дипломатка ухилилась від рішення, зіпхнувши всю справу на державну канцелярію. Доньці сама нічого не пише, а своєму міністрові Кауніцу звеліла скласти рескрипт для Мерсі, доручивши тому залагодити цей політичний вибрик Марії Антуанетти. Отак вона зберегла доброзвичайність і все ж сказала дитині, як слід поводитись, адже Кауніц розтлумачує: «Бути нелюб'язним із тими, кого король наблизив до себе, значить зневажати його самого; якщо король уважає когось гідним своєї довіри, то нікому не дозволено гадати, є в цьому слухність чи ні, всі мають бути такої ж думки; вже самий монарший вибір слід шанувати без усяких заперечень».

Сказано ясно і навіть занадто ясно. Але ж Марію Антуанетту, мов чортиці, під'юджують тітоньки. Коли їй прочитали листа, вона своїм звичаєм спокійно й недбало проказала «так, так, гаразд», а собі гадає, що нехай старе луб'я Кауніц базікає про все, що заманеться, а в її приватні справи нема чого втручатися жодному канцлерові. Бо відколи вона примітила, як страшенно злоститься та дурна особа, «*sotte créature*», все це для малої гордовитої дівчинки набуло подвійної принади, вона, ніби й не сталося нічого, затинається й далі у своїй упертій мовчанці. Щодня зустрічає фаворитку на балах і бенкетах, за гральним столом і навіть на обідах у короля й бачить, як та чекає, косує і тремтить від збудження, коли вона десь поблизу. Але чекай, чекай собі до Страшного суду: дофіна так само презирливо підбирає губи, якщо раптом гляне в її бік, і зимно проходить повз неї – слово, якого нетерпляче жадали Дюбаррі, король, Кауніц, Мерсі, а потай і Марія Терезія, так і не промовилось.

Тепер війну оголосили вже відкрито. Придворні, мов навколо задерикуватих півнів, згуртувалися біля двох жінок, що зятято мовчали, одна – зі сльозами безсилої люті в очах, друга

²⁶ По мені хоч потоп (*франц.*).

– зі зверхнім, зневажливим усміхом на вустах. Усі хочуть бачити, знати й б'ються об заклад, законна чи незаконна володарка Франції поставить на своєму. Такого втішного видовиська у Версалі не було вже віддавна.

Тепер король уже розгнівався. Навиклий у своєму палаці до візантійської догідливості, до того, що, навіть не сказавши до пуття, він кліпне ледь повікою і вже кожен запопадливо хапається виконувати його волю, найхристиянніший король Франції вперше відчув, що йому чинять опір: якесь дівчисько насмілилось відкрито знехтувати його веління. Найпростіше було б, звичайно, закликати цю зухвалу упертючку до себе й добре потягати за коси, але навіть у цьому розпусному й наскрізь цинічному чоловікові зосталося трохи сорому: все ж якось незручно казати вже майже дорослій онуковій дружині, щоб вона перекинулась словом із коханкою добродія дідуся. Потрапивши в скруту, Людовік XV робить точнісінько те саме, що й Марія Терезія: родинну справу перетворює на державний захід. На превеликий подив австрійського посла Мерсі французький міністр зовнішніх справ запросив його на бесіду не в залу аудієнцій, а в покої графині Дюбаррі. Він одразу починає снувати різні здогади щодо надто вже дивного місця зустрічі – і сталося так, як він гадав: скоро лиш почалася розмова з міністром, увійшла графиня Дюбаррі, приязно привіталася з ним і почала докладно повідати, як не по правді наговорюють на неї, кажуть, що вона лиха до дофіни, насправді ж усе не так, її обмовляють, вона жертва ницого поговору. З представника імператриці зненацька перекинувшись у довірника Дюбаррі, сердега Мерсі вкрай збентежився й починає с'як і так дипломатично викручуватись. Аж тут безгучно прочинилися потайні двері під килимом, власною персоною з'явився Людовік XV і втрутився у важку розмову: «Досі ви, – каже він Мерсі, – були послом імператриці, а тепер, будь ласка, побудьте трохи й моїм послом». А потім дуже щиро заговорив про Марію Антуанетту. Вона чарівна, але молода й невірноважена, і до того ж має чоловіка, що не годен їй слова сказати, через те вона стає знаряддям усіляких інтриг і дослухається до лихих порад усяких чужих людей (тут мались на увазі тітоньки, його власні діти). Тому він просить Мерсі вжити весь свій вплив, аби дофіна змінила поведінку. Мерсі миттю збагнув, що справа вже стала політичною, перед ним ясне і пряме доручення, яке треба виконати: король вимагає повної капітуляції. Про перебіг подій Мерсі, звичайно, притьмом повідомив до Відня і, щоби пом'якшити своє прикре послання, наклав на портрет Дюбаррі трохи ласкавої барви: не така вона вже, зрештою, лиха, та й хоче зовсім небагато, аби дофіна хоч однісінький раз прилюдно заговорила до неї. Водночас навідує Марію Антуанетту і, не гребуючи найдошкульнішими засобами, тисне й тисне на неї. Він її залякує, згадує про отруту, від якої при французькому дворі загинуло вже чимало високих осіб, і надзвичайно проречисто змальовує розбрат, котрий можна посіяти між Габсбургами і Бурбонами. Це його найбільший козир: усю провину він скидає на саму Марію Антуанетту, якщо внаслідок її поведінки розіб'ється альянс, якому її мати у Відні віддала все життя.

І справді, важкі гармати проломили мур: Марія Антуанетта злякалася. Заплакавши від гніву, обіцяє послові у визначений день під час гри заговорити до Дюбаррі. Мерсі відітхнув. Слава богу, альянс урятований.

Усі, хто крутився біля двору, тепер чекають на розкішну й нечувану виставу. З уст в уста летить таємнича вістка: нарешті сьогодні ввечері дофіна вперше заговорить до Дюбаррі! Дбайливо розставили лаштунки, наперед повивчали репліки. Посол і Марія Антуанетта домовилися, що ввечері, коли збереться товариство, Мерсі наприкінці гри підступить до графині Дюбаррі й почне з нею мову. А потім, теж ніби ненароком, повз них ітиме дофіна, підійде до посла, привітається з ним і при цій нагоді скаже кілька слів і фаворитці. Замисел був чудовий. Та, на жаль, вечірня вистава провалилась, тітоньки ніяк не могли подарувати ненависній суперниці такого прилюдного успіху; вони й собі ухвалили опустити залізну завісу перш ніж дійде до замирливого дуету. Марія Антуанетта подалась увечері в товариство з найкращими

намірами, сцену вже поставили, й Мерсі, за згодою, береться до вступу. Ніби знічев'я підступає до пані Дюбаррі й заговорює з нею. Тим часом, точнісінько, як домовились, починає свою партію й Марія Антуанетта. Перемовляється з однією дамою, потім – другою, переходить до наступної і, мабуть, від страху, збудження й злості трохи зволікає при цій останній розмові; ще одна, лиш однісінька дама між нею і Дюбаррі, ще кілька, ні, ще одна хвилина – й вона вже підійде до Мерсі й фаворитки. Але цієї вирішальної миті нищівно й підступно вдарила пані Аделаїда, найклятуша баба з-поміж трьох тітоньок; вона підскочила до Марії Антуанетти і сказала, немовби звелівши: «Ходімо, вже час іти! Ми маємо чекати короля в моєї сестри Вікторії». Заскочена і сполохана Марія Антуанетта втрачає звагу, від переляку не сміє відмовити, в неї забракло духу, щоб хоч зараз мерщій зронити кілька байдужих слів застиглий у чеканні Дюбаррі. Вона спломеніла, збентежилась і, радше, вибігла, а не вийшла, – і жадане, вказане, дипломатично виборене й усім пообіцяне слово зосталося невимовленим. Усі аж рота роззявили. Надаремне готували сцену, замість замирення стався новий глум. Усі, хто тішиться чужим лихом, потирали руки від радощів, при дворі повсюди, аж до комірчинок челяді, хихикали й шепотіли про те, як марно чекала Дюбаррі. Фаворитка зганьблена, але страшніше те, що Людовіка XV охопив правдивий гнів. «Пане Мерсі, я бачу, – каже він люто послові, – що ваші напучення, на жаль, не залишили сліду. Треба, щоб я сам узявся до діла».

Король Франції розгнівався й погрожує, пані Дюбаррі шаленіє у своїх покоях, захитався весь австро-французький альянс, над миром у Європі нависла небезпека. Посол одразу ж повідомив у Відень про такий лихий поворот. Тепер мусить виступити імператриця, «семисвічник незгасний». Тепер сама Марія Терезія мусить братися до діла, бо з людей лише вона мала владу над упертим і нерозважним дитям. Марія Терезія вкрай стривожилась тим, що сталося. Висилаючи доньку до Франції, вона щиро сподівалась уберегти свою дитину від брудного політичного ремесла і тоді вже писала послові: «Кажу вам одверто, що не хочу, щоб моя дочка здобувала хоч абиякий вплив на державні справи. Я сама пересвідчилась, який це страшний тягар – правити великою країною, а крім того, знаю, що моя донька молода й легкодумна, цурається всякої поважної роботи й має мізерні знання, – через те я й не сподіваюся добра, якщо вона візьметься врядувати таким занедбаним королівством, як Франція. Коли моїй доні не пощастить підняти державу або ж вона дійде до ще більшого занепаду, то ліпше нехай у цьому звинувачують якогось міністра, а не мою дитину. Тому я ніколи й не наважилась говорити з нею про політику й державні справи». Але цього разу – невблаганна доля! – стара й зажурена жінка змушена відступитись від своїх думок, бо віднедавна в Марії Терезії з'явився важкий політичний клопіт. Щось непевне, ба навіть нечисте коїться у Відні. Вже кілька місяців, як Фрідріх Великий, неависний, мов земне втілення сатани, і Катерина Російська, котрій Марія Терезія теж анітрохи не вірила, надіслали їй прикру пропозицію поділити Польщу, а Кауніц і її співправитель Йосиф II радо схвалили цю думку, – і відтоді душа її збурилась. «Усякий поділ несправедливий по своїй суті і шкідливий для нас. Ця пропозиція завдає мені безмірного жалю, мушу визнати, що соромлюсь показатися на люди». Вона одразу назвала цей політичний задум тим, чим він насправді й був, – моральним злочином, хижачьким походом супроти безборонного й невинного народу. «Хто дав нам право обкрадати невинних, котрих ми завжди нахвалялися боронити?» Правдиво й щиро обурившись, вона відхиляє пропозицію, їй байдуже, що її праведні міркування можуть уважати слабкістю. «Нехай мають і за слабких, це ліпше, ніж бути несправедливими», – благородно й розумно проголошує вона. Але Марія Терезія давно вже владарює не сама. Йосиф II, її син і теж імператор, марить лиш війнами, загарбанням земель і реформами, а вона, добре знаючи хисткість і штучність австрійської держави, прагне тільки її підтримки й збереження; і син, аби підірвати вплив матері, починає несміливо впадати коло зброєлюбця, її найлютішого ворога Фрідріха Великого, а Кауніц – найвірніший служник, якого вона ж і піднесла, – в самісіньке серце вразивши пристаркувату жінку, схилився перед новіт-

ньою зорею її сина. Виснажена, втомлена, як мати і як владарка розчарована в усіх своїх сподіваннях, вона найрадніше скинула б із себе тягар державної влади. Але її втримує відповідальність, вона з пророчою певністю вгадує, – в такій же напрочуд подібній ситуації був і Франц Йосиф, котрий, так само втомившись, не зважувався випустити владу, – що від квапливих і нерозважних реформ миттю збуриться вся країна, яку й тепер ледь удається тримати в руках. Через те ця побожна й надзвичайно прямодушна жінка до останку боронить те, що цінувала найвище: свою честь. «Мушу визнати, – пише вона, – що такого неспокою я ще ніколи не мала. Якби зазіхали на всі мої землі, то зі мною було б моє повне право і Господня поміч. Та в теперешній ситуації право не тільки не підпирає мене, – навпаки, зобов'язання, закон і справедливість обернулися проти мене, я втратила спокій, тривога й докори ятрять мені серце, адже я не звикла дурити чужих і себе й видавати дволикість за справедливість. Я назавжди втратила честь і совість, але саме вони – найдорожчий клейнод, істинна сила, що звеличує монарха».

Фрідріха Великого совість не діймала, й він жартував собі у Берліні: «Імператриця Катерина і я – давні розбишаки, а як ота святенниця залагодить усе зі своїм сповідником?» Він тисне, Йосиф II погрожує, без упину кленучись, що неодмінно спалахне війна, якщо Австрія не поступиться. Зрештою зі сльозами, болючим сумлінням і роз'ятреним серцем імператриця Марія Терезія піддалася: «В мене не досить сили, аби самій вести державні справи, через те й полишаю, на свій превеликий жаль, щоб усе йшло, як ідеться». І підписує, додавши, аби вберегтися від можливих докорів, що «так нарадили всі розумні й досвідчені люди». Але в душі теж відчуває себе винною й боїться того дня, коли світ дізнається про таємну угоду та її наслідки. Що скаже Франція? Чи з огляду на альянс буде байдужа до хижацького нападу на Польщу, чи повстане проти зазіхань, які й сама Марія Терезія вважає незаконними (з декрету про окупацію вона власноруч викреслила слово «законна»)? Все залежить лише від ласки або неласки Людовіка XV.

Аж тут серед цього клопоту на додачу до пекельних мук совісті влітає тривожне послання Мерсі: король розгнівався на Марію Антуанетту й відкрито висловив послові своє невдоволення, – і це якраз тоді, коли у Відні й далі так чудово дурили французького посла герцога Роганського, що той за гульнею і ловами ніякої Польщі й не бачив. Поки Марія Антуанетта не заговорить до Дюбаррі, через поділ Польщі може виникнути міждержавний конфлікт, зрештою навіть війна, – Марія Терезія вжахнулася. Ні, якщо заради державних міркувань вона сама, п'ятдесятип'ятирічна жінка, з такою мукою віддала на пожертву власне сумління, то її рідне з вітром у голові шістнадцятирічне дитя також не може бути святішим, ніж римський папа, бути поряднішим за матір, отже, щоб навіки зламати опір неолітка, вона пише гострішого, ніж будь-коли, листа. Звичайно, жодного слова про Польщу, ніяких державних міркувань, а писала (ох і тяжко було старій імператриці!), мов про яку дрібничку: «Ах, який воно справді страх і сором мовити слово королеві, найкращому з батьків! Або ще комусь, коли тобі радять це зробити! Ото вже страху – сказати людині добридень! Ото треба стільки кривлятися, щоб сказати слово про сукню, про казна-що, – чи тобі ще й цього замало? Ти дала себе втягнути в таке рабство, що, здається, ні розум, ні твій обов'язок не можуть тебе ні в чому переконати. Я вже не можу мовчати. Після того як Мерсі сказав, чого хоче король і чого вимагає твій обов'язок, ти ще насмілилась не слухати його! І яку ж розумну причину ти знайшла? Ніякої. Ти повинна ставитися до Дюбаррі так, як і до решти жінок, допущених до двору. Як перша піддана короля, ти мусила показати всьому дворові, що веління твого володаря виконуються незаперечно. Звісно, якби тебе силували до нищих учинків або вимагали якоїсь дружби, то ні я, ні інші тобі цього б не радили, – але ж можна промовити кілька байдужих слів, і не заради самої дами, а задля дідуся, твого володаря й благодійника!»

Така гарматна стрілянина (аргументи не зовсім чесні) зломилася волю Марії Антуанетти; хоч яка нестримна, свавільна й уперта, вона ніколи не зважувалась повстати проти матері. Як і завжди, знову перемогла дисципліна Габсбурзького дому. Для годиться Марія Антуанетта ще

трохи норовилася. «Я не відмовляюсь, не кажу, що не заговорю до неї. Але я вже не згодна говорити з нею о певній годині вказаного дня, не хочу, щоб вона наперед знала й раділа». А насправді її душевний опір зламано, ці слова – лиш остання сутичка перед відступом, капітуляцію вже підписано.

Першого січня 1772 року нарешті відбулася розв'язка цієї героїко-комічної жіночої війни, пані Дюбаррі тріумфує, Марія Антуанетта зазнала поразки. Знову, ніби в у театрі, поставили сцену, а за свідків і глядачів зібрали святково прибраний двір. Почалась велика вітальна церемонія, одна по одній, пильно стежачи, хто вищий, хто нижчий, підходять до дофіни придворні дами, й серед них під руку з пані Дюбаррі герцогиня Агільйонська, міністрова дружина. Дофіна мовила кілька слів герцогині Агільйонській, потім повернула голову нібито до пані Дюбаррі й проказала, начебто й не до неї, але так, що тим, хто мав певну зичливість, здалося, що таки до неї, – всі затамували подих, аби чути найменший звук, – такі жадані, так важко виборені, ще не чуті й вельми значущі фатальні слова: «А сьогодні чимало людей у Версалі». Шість слів, шість, анітрохи більше витиснула з себе Марія Антуанетта, але це надзвичайна подія для двору, важливіша, ніж загарбання провінції, цікавіша, ніж усі віддавна потрібні реформи, – нарешті, нарешті дофіна заговорила до фаворитки. Марія Антуанетта здалася, пані Дюбаррі перемогла. Тепер уже знов усе гаразд, у версальським небі заясніло втішене сонечко. Король простирає руки й ніжно, ніби віднайдене дитя, пригортає дофіну, Мерсі їй розчулено дякує, Дюбаррі, мов павич, походжає залом, тітоньки не тямляться від люті, весь двір заворушився, палац від підвалу до комина аж гуде від розмов – а все лише через те, що Марія Антуанетта сказала Дюбаррі: «А сьогодні чимало людей у Версалі».

Але ці шість звичайних слів мали куди глибший сенс. Цими шістьма словами potwierджено політичний злочин, за них купили мовчазну згоду Франції на поділ Польщі. Цими шістьма словами не тільки Дюбаррі, а й Фрідріх Великий та Катерина домоглися свого. Припустили не саму Марію Антуанетту, а цілу країну.

Марія Антуанетта знає, що переможена, її молодий і по-дитячому непокірний гонор уразили на смерть. Вона вперше схилила голову, але вдруге це станеться лише на гільйотині. При цій okazji раптом з'ясувалося, що в добросердного й легковажного створіння, в «bonne et tendre Antoinette»²⁷ душа, ледве зачепити її честь, стає горда й незламна. Вона гірко каже Мерсі: «Один раз я до неї заговорила, але присягаюсь, що на цьому воно й скінчиться. Ця жінка вже й голосу мого не почує». Цілком твердо сказала й матері, що від неї годі сподіватися дальших жертв, досить, що піддалась одного разу: «Повірте, що я завжди зрікатимусь своїх упереджень і нехоті, та лиш доти, поки від мене не вимагають чогось непристойного або противного моїй честі». Й надаремне після цього на неї мокрим рядом нападається геть обурена цим першим самостійним порухом свого пущьверінка мати: «Мені смішно, що ти можеш уявляти, ніби я або мій посол хоч колись тобі радили щось противне твоїй честі чи навіть найменшому приписові доброзвичайності. Мені стає лячно за тебе, якщо через кілька слів ти знімаєш отакенну бучу. Почувши від тебе, що надалі ти мовчатимеш, я вже аж тіпаюсь від страху». Надаремне знов і знов пише до неї Марія Терезія: «Ти мусиш розмовляти з нею, як і з будь-якою іншою дамою при королівському дворі. Ти це маєш робити заради мене й короля». Надаремне Мерсі та решта без упину вмовляють її, що все ж їй треба бути приязною з Дюбаррі і цим забезпечити собі прихильність короля, – усе розбивається об скелю її зростлого гонору; одного разу розкрившись не по волі, маленькі габсбурзькі вуста Марії Антуанетти заціплені, мов закуті, їх уже не розтулить жодна погроза й лестощі. Шість слів сказала вона Дюбаррі, а сьомого та ненависна жінка не почує ніколи.

²⁷ Лагідної й ніжної Антуанетти (франц.).

Цього єдиного разу, першого січня 1772 року, пані Дюбаррі подолала австрійську ерцгерцогиню, дофіну Франції, і, здавалося, маючи таких могутніх спільників, як король Людовік та імператриця Марія Терезія, двірська куртизанка могла й далі змагатись із майбутньою королевою. Та є битви, по яких переможець, дізнавши супротивникову силу, сам лякається власної перемоги й міркує, чи не ліпше було б доброхить полишити бойовисько й замиритися. Здобувши перемогу, пані Дюбаррі почувалася неспокоїно. В душі ця незлюбива й нікчемна істота навіть спочатку не збиралася ворогувати з Марією Антуанеттою, тією дрібною втіхою вона лише хотіла вдовольнити свою на смерть уражену пиху. Тепер вона задоволена, ба навіть більше: Дюбаррі засоромилась і злякалася своєї надто вже очевидної перемоги. В неї все ж вистачає глузду збагнути, що вся її влада стоїть на непевних підпорах, на кволіх, подагричних ногах уже немічного стариганя. Раптом шляк трафить шістдесятидворічного діда, – й уже завтра ця «petite rousse» може бути королевою Франції, а «lettre de cachet»²⁸, страхітливий папір до Бастилії написати недовго. Через те, заледве перемігши Марію Антуанетту, пані Дюбаррі з найчесніших і найщиріших міркувань відчайдушно пробує замиритися з нею. Вона підсолджує свою жовч, припинає свій гонор, ходить і ходить на вечірні зібрання в дофіни і, хоч їй навіть слова не скажуть, анітрохи й не дметься, тільки через нашіптувачів і принагідних вісників незмінно сповіщає Марію Антуанетту про свою прихильність. Усіляко вихваляє колишню суперницю перед своїм королівським коханцем, зрештою береться навіть до найвідчайдушнішого засобу: не здобувши Марію Антуанетту люб'язністю, вона намагається купити її ласкавість. Бо ж знають при дворі й, на жаль, знають занадто добре, – згодом це покаже сумнозвісна історія з кольє, – що Марія Антуанетта до нестями залюблена в коштовні оздоби. Тож задумала Дюбаррі, – примітно, що через шість років це саме спало на гадку й кардиналові Рогану, – чи не можна часом її підманити дарунками? У відомого ювеліра, того ж Боме з історії з кольє, були діамантові сережки вартістю сімсот тисяч ліврів. Мабуть, Марія Антуанетта десь потай чи відкрито захоплювалась тими прикрасами, і Дюбаррі дізналася, що їй надто кортить їх придбати. Бо якогось дня через придворну даму нашіптує Марії Антуанетті, що коли їй справді хочеться мати діамантові сережки, то вона радо намовить Людовіка XV, аби той зробив їй дарунок. Але на цю безсоромну пропозицію Марія Антуанетта не відповіла жодним словом і далі зневажливо відверталась і холодно проминала суперницю: ні, за всі скарби цього світу та пані Дюбаррі, що вже раз прилюдно принизила її, не почує з її вуст ще хоч одного слова. У сімнадцятирічної дівчини зродилась нова гордість і певність: з чужої ласки і волі їй уже непотрібні ніякі самоцвіти, вона вже відчуває на лобі майбутню діадему королеви.

²⁸ Королівський указ про ув'язнення без суду і слідства (франц.).

Здобуття Парижа

Версаль розташований так близько від Парижа, що темного вечора з його пагорбів можна добре бачити, як зривається в небо сяйна корона міських вогнів, – ресорна бричка пододала б шлях за дві години, пішоходець – за п'ять годин із гаком; хіба ж не було б найприродніше, якби нова наступниця трону вже на другий, третій, четвертий день по весіллі відвідала столицю свого майбутнього королівства? Але правдивий глузд або, радше, безглуздя церемоніалу полягає саме в тому, щоб згнітити або спотворити всі природні життєві прояви. Для Марії Антуанетти між Парижем і Версалем постало невидне забороло – етикет. Наступник французького трону і його дружина могли вперше врочисто вступити до столиці тільки після оголошення про це в Парижі й маючи дозвіл короля. Але саме цей урочистий вступ, «*joyeuse entrée*» Марії Антуанетти любі родичі намагаються відсунути якнайдалі. Хоч усі – старі надміру побожні тітоньки, Дюбаррі й честолюбне двійко братів – граф Прованський і граф д'Артуа – люто ворогують між собою, але тут вони чимборше збилися до купи, щоб заступити Марії Антуанетті дорогу до Парижа: вони не хочуть дарувати їй тріумфу, який занадто ясно викаже її майбутнє становище. Щотижня, щомісяця камарілья вигадує якусь нову затримку, ще один привід – і так минає півроку, рік, потім другий і третій, а Марія Антуанетта й далі замкнена в золотій версальській клітці. Нарешті в травні 1773 року Марії Антуанетті урвався терпець, і вона перейшла до відкритого нападу. Оскільки на її запитання церемоніймейстери й далі лиш непевно похитували напудреними перуками, вона звернулася просто до Людовіка XV. М'який до всякої гарненької жінки, той не побачив у цім проханні нічого надзвичайного й на досаду всій клітці зразу погодився й напутив чарівну онукову дружину. Він навіть дозволив їй самій вибрати день урочистого вступу.

Марія Антуанетта обрала восьме червня. Але тепер, коли король уже дав остаточний дозвіл, вона викидає зухвало фортеля, прагнучи потай поглумитись із ненависних палацових порядків. Як часом закохані молодята, аби до втіхи додати ще й солодку спокусу забороненого плоду, віддаються пестошам, не чекаючи на священницьке благословення, а батьки ні про що й гадки не мають, так і Марія Антуанетта намовила свого чоловіка і швагра потаємці навідатись до Парижа перед самісіньким офіційним вступом. Пізнього вечора за кілька тижнів до «*joyeuse entrée*» вони звеліли запрягти карети, перебралися, позатуляли обличчя масками й подались, мов у Мекку, в заборонене місто Париж на бал в Оперу. А що вранці наступного дня вони нітрохи не спізнилися до церкви, то ніхто й не викрив їхньої недозволеної пригоди. Ніби й сутички ніякої не було, а все ж Марія Антуанетта вперше щасливо помстилася ненависному етикетові.

Потай вона вже скуштувала райського овочу Парижа, – тим дужче їй веселив і тишив офіційний урочистий вступ. Після французького короля цар небесний теж дав свою милостиву згоду: восьмого червня був безхмарний, ясний та гарячий день і, аби хоч оком поглянути, стеклись незорі юرمىська. Обабіч дороги від Версаля до Парижа немов виріс густий, шумливий від радощів і переплетений прапорами й вінками пістрявий людський живопліт, а над ним витало хмаровиння капелюхів. Комендант міста маршал де Бріссак, котрий чекав пишну карету біля міської брами, на срібній тарелі шанобливо подав мирній завойовниці ключі від міста. Потім підійшли святково повбирані перекупки (згодом вони геть інакше зустрічатимуть Марію Антуанетту) й піднесли, побажавши многії літа, цьогорічні первинки – ягоди і квіти. Тоді ж заgrimотіли гармати Палацу інвалідів, муніципалітету, Бастилії. Через усе місто двірська карета повільно їхала далі й по набережній Тюільрі дісталася до собору Матері Божої Паризької; всюди – в соборі, в монастирях, в університеті – виголошували вітальні промови; потім карета серед маєва знамен проїхала крізь навмисне споруджену для вступу тріумфальну

арку – але найпишніше дофіна й дофіну привітав народ. Щоб поглянути на молоде подружжя, десятки, сотні тисяч люду заповнили всі вулиці величезного міста, – й побачивши цю несподівано чарівну й зачаровану жінку, кожен повнився несказаним захватом. Ляскали в долоні, радісно гомоніли, вимахували хустками й капелюхами, дотискалися діти й жінки, – і коли з балкону Тюїльрі Марія Антуанетта побачила неосяжні хвилі захопленої людності, то майже злякалася: «Господи, скільки людей!» Але збоку до неї схилився маршал де Бріссак і відповів із суто французькою галантністю: «Мадам, хай не гнівається його високість дофін, але перед вами двісті тисяч закоханих у вас чоловіків».

Ця перша зустріч із народом справила на Марію Антуанетту величезне враження. По натурі нерозважна, зате маючи швидкий розум, вона судить про події лише за своїм безпосереднім враженням, за тим, що бачить і чує. Тільки тоді, коли гомінкий і неосяжний, безбережний рухливий ліс, над яким майоріли корогви й злітали капелюхи, підгорнувся до неї радісною, теплою безіменною хвилею, вона вперше відчула блиск і велич становища, до якого піднесла її доля. Досі її звали у Версалі «пані дофіна», але що там якийсь титул поміж тисячі інших титулів, один верхній непорушний щабель нескінченної дворянської драбини, пустий звук і холодне поняття. Тепер же всіма чуттями Марія Антуанетта вперше зрозуміла вогненний сенс і горді обітниці слів «наступниця французького трону». Геть уражена, вона пише до матері: «Минулого четверга я була на святі, якого не забуду довіку: нашому вступі в Париж. Нас ушановували так, як лиш можна собі уявити, але все це ніщо, найглибше мене вразило зворушення й шал бідного народу, котрий, дарма що пригнічений податками, не тямився з радощів, коли бачив нас. У садку Тюїльрі було таке величезне стовпище, що три чверті години ми не могли рушити ні вперед, ні назад, а вертаючи з цієї прогулянки, змушені були ще півгодини стояти на відкритій терасі. Дорога мамочко, я не можу змалювати Вам всі ті пориви любові й радощів, що огорнули нас. Перш ніж поїхали назад, ми ще руками повітали народ, і він дуже тішився з того. Яке щастя, що в нашому становищі можна так легко здобути приязнь. І все ж у світі немає нічого дорожчого, я це добре відчула й уже повік не забуду».

Це перші справді власні слова, які можна знайти в листах Марії Антуанетти до матері. Сильні враження зразу відбиваються на її рухливій натурі, і шалена радість від цієї зовсім не заслуженої, однак такої несамовитої народної любові збудила в ній почуття вдячності й великодушності. Але швидко проймаючись, Марія Антуанетта так само швидко й забуває. Навідавшись до Парижа ще кілька разів, вона вже сприймає ті радощі як належну її становищу цілком зрозумілу шану й по-дитячому бездумно нею тішиться, приймаючи, як і решту подарунків долі. Як чудово, коли тебе огортає тепла хмара вітань, як чудово, коли тебе любить той незнаний народ – і немов своїм правом, вона й надалі тішиться любов'ю двадцяти мільйонів люду, навіть не здогадуючись, що право має ще й обов'язки і що, зрештою, без взаємності загасає навіть найчистіша любов.

Уже першим своїм приїздом Марія Антуанетта завоювала Париж, але водночас місто теж підкорило її. Відтоді вона закохалась у Париж. Часто, невдовзі й занадто часто, їздить вона у знадливе, таке невичерпне на втіхи місто: то з царською пишнотою з усіма своїми фрейлінами вдень, то з нечисленним інтимним почтом уночі, аби встигнути в театри й на бали і, надівши маску, тішитись непевними або й невинними забавами. Аж тільки вимкнувшись з-під одноманітного денного розпорядку двірського календаря, це напівдитя, незборкане дівчисько усвідомило всю нестерпну нудьгу тисячовіконної камінно-мармурової версальської озії з її реверансами, інтригами й зимними врочистостями, відчуло бридкість злостивих запліснявілих тітоньок, із котрими вранці мусила йти на відправу, а ввечері – братися за плетиво. Порівняно з невимушеним і буйним життям Парижа все те двірське животіння без радощів і свободи з огидними штучними манерами, той одвічний менует із незмінними фігурами, однаковими гладенькими рухами і неодмінним обуренням, коли щось робиш не так, видалось їй примарним, безживним і штучним. Їй здалося, немов вона раптом вибігла надвір із душною теплиці.

Тут, у безладді великого міста, можна ховатись і зникати, втікати від безжальних дзигарів розпорядку і щодень сподіватися нового, тут можна жити й тішитися для самої себе, а там живуть тільки для дзеркала. Отож тепер завжди, двічі, тричі на тиждень, котиться до Парижа карета з розрядженими жінками і лиш на світанні повертається додому.

Але що робить Марія Антуанетта в Парижі? В перші дні вона з цікавості ходить по всіляких визначних місцях, по музеях і великих крамницях, відвідує народне гуляння, а одного разу навіть виставку картин. Та на цьому на всі подальші двадцять років її потреба знати щось про Париж ущерть задовольнилась. Далі весь час вона присвячує лише місцям розваг, ненастанно їздить до Опери, в театри французької *Comédie* та італійської *Commedia*²⁹, на свята й бали, навідує гральні доми, – отож для неї, як і для багатих американок сьогодення, «Paris at night, Paris city of pleasure»³⁰. Найдужче її ваблять бали в Опері, свобода під маскою – єдина, доступна тій, що в полоні у власного становища. З машкарою на очах жінка може собі дозволити певні жарти, а пані дофіна цього б не змогла. Можна на кілька хвилин зайти у жваву розмову з чужими кавалерами – осоружний і неспроможний чоловік спить удома, – можна сміло заговорити до Ферсена, молодого й чарівливого шведського графа, і теревенити, сховавшись під маскою, аж поки тебе заберуть фрейліни; можна до знемоги танцювати, вихиляючись розпашілим і зграбним тілом; можна безжурно сміятися, – ах, як чудово можна тішитись життям у Парижі! За всі ті роки вона ні разу не зайшла в обивательський дім, не сиділа на засіданні парламенту чи академії, не навідала шпиталю чи базару, ніколи не намагалася пізнати щоденне життя свого народу. Під час оцих паризьких стрибків через пліт Марія Антуанетта завжди залишалась у тісному лискучому колі світських утіх і гадала, що добрий народ, «bon peuple», цілком удовольняється тим, коли вона сміючись і недбало відповість на його захоплені вітання. І справді, знов і знов стоять живоплотом зачудовані юрмиська, а коли вона ввечері підійде до театральної рампи, шаленіє від захвату дворянство й заможні міщани. Молода жінка відчуває, що її веселе неробство та галасливі розваги схвалюють усюди і завжди, – ввечері, коли вона їде в місто, а потомлені люди саме вертають з роботи, й о шостій ранку, коли народ знов іде на роботу. Яке там ще лихо в цій пустотливості, коли людина просто собі тішиться життям? У шаленстві своєї нерозумної юності Марія Антуанетта цілий світ вважає безтурботним і вдоволенним, бо ж сама безтурботна й щаслива. Та невинно гадаючи, ніби, відцуравшись двору й розважаючись у Парижі, вона наблизилась до народу, Марія Антуанетта насправді двадцять років у своїй скляній і дзенькотливій, розкішній ресорній кареті проминала правдивий народ і справдешній Париж.

Величне прийняття, яке влаштували їй у Парижі, відмінило Марію Антуанетту. Чужий захват неодмінно зміцнює людську певність: молода жінка, якій тисячі потвердять її вроду, зразу стає вродливіша, дізнавши про свою красу, – і таке сталося із заляканим дівчам, котре досі почувало себе у Версалі непотрібною чужинкою. Тепер нова й несподівана для неї самої гордість цілком стерла з її натури всіляку непевність і страх, зникла п'ятнадцятирічна дівчинка, котру напучували й опікали посол і сповідник, тітоньки і кривні, котра несміло ходила покоями й уклонялась кожній придворній дамі. Марія Антуанетта тепер уміть засвоїла ту величність, якої так довго вимагали від неї, її душа випросталась; своєю граційною, окриленою ходою вона вже, немов підлеглих, гордо проминає всіх придворних дам. У ній усе перемінилось. Почала прокльовуватись жінка, особистість, навіть письмо враз змінилось: досі невправне, з великими дитячими літерами, воно стислося, стало жіночним, нервовим і гарненьким. Звичайно, нетерпіння, розвіянність, поривність і нерозважність її натури й далі відбивались у почерку, але сам він набув певної самостійності. Тепер палка й нестримна, цілком уже доросла дівчина дозріла,

²⁹ Комедії (франц. та італ.).

³⁰ Париж уночі, Париж місто розваг (англ.).

щоб жити особистим життям, щоб когось покохати. Оскільки вона прикута політиками до тупого шлюбного чоловіка, який аж ніяк не чоловік, а серце в неї ще не прокинулось і не знає вона нікого, щоб любити, то вісімнадцятирічна дівчина закохується в себе. В її жилах гарячою хвилею струмує солодка трутизна лестощів. Чим більше милуються нею, тим дужче прагнення, щоб милувались нею, – й по закону ще не володарка, вона вже хоче впокорити двір, місто й державу своїм жіночим чаром. Сила, шойно усвідомивши себе, прагне випробувань.

Для першої проби, чи решта, чи двір і місто визнають її волю, молодій жінці трапилась, на щастя, – можна навіть сказати напрочуд, – добра нагода. Метр Глюк завершив свою «Іфігенію» і хотів, щоб її поставили в Парижі. Для залюбленого в музику віденського двору Глюків успіх був ніби справою честі, і Марія Терезія, Кауниц, Йосиф II сподівалися від дофіни, що вона проб'є йому путі. А на мистецтві – хай то музика, малярство чи письменство – Марія Антуанетта розумілась поганенько. Вона мала певний природний смак, але самотійно й критично оцінити мистецький твір вона не могла, а лише з недбалою цікавістю покірно пленталась за всякою новітньою модою і, мов солоний віхоть, займалась нетривким інтересом до всього визнаного суспільством. Марії Антуанетті, що ніколи не дочитала до кінця жодної книжки й уміла відкритись від будь-якої поважної розмови, бракує вкрай потрібних для глибшої оцінки і справжнього розуміння рис характеру: серйозності, пильності, ревності й розважності. Мистецтво для неї лиш оздоблює життя, така ж утіха серед інших утіх, їй до вподоби мистецтво просте й легке, отже, неправдиве. Музикою, як і всім іншим, вона переймалась мало, далі фортепіанних уроків метра Глюка у Відні вона не пішла, лиш у тісному колі часом награвала на клавесині, як знічев'я бралася ще й до співів і акторського ремесла. Й певне, Марія Антуанетта, що навіть не помітила в Парижі свого земляка Моцарта, була цілком нездатна відчутти і зрозуміти новаторство і велич «Іфігенії». Але Марія Терезія на вернула її серце до Глюка, і вона справді відчувала дивну прихильність до цього нібито похмурого, широго й грубуватого чоловіка; до того ж саме тоді, коли в Парижі італійська і французька опери підступом і крутіством воювали з «варваром», їй закортіло скористатися нагодою, щоб хоч раз показати свою владу. Хоч панове двірські музики оголосили оперу такою, що «й поставити не можна», вона змусила негайно її прийняти і, не зволікаючи, перейти до проб. Щоправда, протегувати цьому незгідливому, сварливому чоловікові, одержимому фанатичною непоступливістю великих митців, було не так уже й легко. На пробах він так грізно напускався на розбещених співачок, що ті, плачучи, бігли за розрадою до своїх високородних коханців; він безжально тиснув на незвичних до такої точності музик і, мов тиран, заправляв усією оперою; крізь зачинені двері долинала його грімка лайка, не раз і не два він погрожує все закинути й повернутись до Відня – і тільки страх перед королівською заступницею вберігає від ще одного скандалу. Нарешті на 13 квітня 1774 року призначили прем'єру, двір уже замовив собі ложі й карети. Аж тут захворів один співак і його мерщій треба було замінити. Ні, затявся Глюк, і прем'єру відсунули. Йому страшенно докоряли – що на нього найшло, таж двір уже підготувався, як це насмілився композитор, та ще й простого роду, а до того ж чужинець, урвати високі двірські готування, порушити збори найяснішого панства через якогось більш або менш годящого співака. А мені це байдуже, – лютує той, упертий, мов селяк, – ліпше вкинути партитуру в огонь, ніж грати абияк оперу, і, обурившись, подається до своєї заступниці Марії Антуанетти, яка потішалась цим шаленцем. Вона зразу стала на бік «von Gluck»³¹, і на досаду великому панству двірські карети було розпряжено й прем'єру відсунули на дев'ятнадцяте число. Крім того, через міністра поліції Марія Антуанетта вжила заходів, щоб не дати вельможному панству виляти свистом свою злість на нелюб'язного музику; вона владно й прилюдно, немов ідеться про власні інтереси, боронить справу свого співвітчизника.

³¹ Доброго Глюка (франц.).

І справді, прем'єра «Іфігенії» була тріумфом, але швидше Марії Антуанетти, ніж Глюка. Газети й публіка сприйняли її радше холодно, знайшли, що в опері «поряд із дуже добрими місцями є й вельми плиткі», – адже нетямуща публіка рідко з першого погляду збагне геніальну смілість у мистецтві. Все ж Марія Антуанетта притягла на прем'єру цілий двір, навіть її чоловік, що ніколи не жертвував ловами заради музики сфер і більше цінував забитого оленя, ніж дев'ятерицю муз, мусив цього разу поступитися. Оскільки належний настрій запанував не зразу, Марія Антуанетта у своїй ложі демонстративно ляскала в долоні після кожної арії, з чемності дівери та ятрівки, а за ними вже цілий двір теж заходжувались ревно ляскати, – й усупереч усяким інтригам цей вечір став видатною подією в історії музики. Глюк завоював Париж, Марія Антуанетта вперше прилюдно накинула дворові й місту свою волю, її особистість здобула першу перемогу, молода жінка нарешті об'явилася всій Франції. Ще кілька тижнів – і титул королеви зміцнить ту владу, яку вона гордо здобула самотужки.

Le roi est mort, vive le roi!³²

27 квітня 1774 року на ложах несподівано занедужав король Людовік XV, голова йому аж репалась від болю, і він повернув до Тріанону, свого улюбленого замку. Вночі лікар виявив гарячку й закликав до його ложа пані Дюбаррі. Наступного ранку, вже перейнявшись неспокоєм, звеліли переїхати до Версалу. Навіть невблаганна смерть мусить відступити перед іще невблаганнішим етикетом: король Франції не може слабувати чи вмирати десь-інде, крім свого пишного королівського ліжка. «C'est à Versailles, Sire, qu'il faut être malade»³³. А там ліжко хворого вмиль обстали шість лікарів, п'ять хірургів і три аптекарі – цілих чотирнадцять осіб – і шість разів на годину вони всі вкупі мацали пульс. Та лише випадок допоміг установити діагноз: коли ввечері служник підняв догори свічку, то хтось із гурту помітив на обличчі короля лиховісні червоні плями – й цілий двір і від порога до комина замок умиль довідались про страшну віспу. Жах, мов буря, війнув величезним будинком – при дворі боялися зарази (і справді, в подальші дні кілька чоловік її підхопило), але, мабуть, ще дужче потерпали за свої посади в разі королевої смерті. Доньки виказали відвагу, притаманну справді побожним душам: вони цілісінський день сидять із королем, а вночі біля постелі недужого жертовно чатує пані Дюбаррі. Натомість дофінові й дофіні, спадкоємцям трону, закон, аби вберегти їх від зарази, забороняє заходити до кімнати: вже три дні як їхнє життя враз подорожчало. Немовби ножем розітнули – так тепер поділився двір: біля постелі недужого Людовіка XV чатує й тремтить старе покоління, вчорашня можуть, тітоньки й Дюбаррі – вони достеменно знають, що вся їхня влада урветься з останнім подихом цих укритих осугою вуст. В іншому покої зібралось наступне покоління – майбутній король Людовік XVI, майбутня королева Марія Антуанетта і граф Прованський, котрий, оскільки його брат Людовік ще не зважився завести дітей, потай теж відчуває себе майбутнім претендентом на трон. А між цими двома покоями заніміла доля. Ніхто не сміє зайти до кімнати недужого, де заходить старе державне сонце, не сміє зайти й до другого покою, де сходить нове сонечко влади. А між ними в *Ceil de Vœuf*, у великім передпокої з одним круглим вікном, чекає хисткий і переляканий гурт придворних, котрі не знають, на кого сподіватись – на вмирущого чи на майбутнього короля, котрі не знають, куди їм дивитися – на захід чи на схід.

Тим часом убивча сила недуги глибоко зорала зужите, спрацьоване і виснажене тіло короля. Потворно набрякле і засіяне гнояками моторошне тіло починає розпадатися живцем, а свідомість не покидає його й на хвилину. Щоб усе це терпіти, донькам і пані Дюбаррі потрібно чимало духу, бо хоч вікна й відчинено, та королів покій сповнився заразливого смороду. Лікарі невдовзі відступилися, вони вже втратили тіло, почалась тепер інша боротьба, змагання за грішну душу. Але ж який жах: до ліжка хворого відмовляється підійти священик, не сповідає його й не дає останнього причастя; вмирущий король, що давно відцурався Бога й жив у нечесті, мусить спершу довести своє каяття ділом. Спершу треба прибрати камінь спотикання, коханку, що розпачливо вартує біля ложа, котре вона так довго не по-християнськи ділила з умирущим. З важким серцем, якраз у мить останньої страхітливої самотності, король звелів відіслати геть єдину людину, до якої мав душевну прихильність. Але йому дедалі лютіше стискає горлянку страх перед пекельним вогнем. Здушеним голосом він прощається з пані Дюбаррі, її тихо й непомітно чимшвидше відправили в кареті до сусіднього замочку Руей; якби раптом король одужав, вона б повернулася звідти.

³² Король помер, хай живе король! (Франц.)

³³ Величносте, хворіти треба у Версалі (франц.).

Аж тепер, після такої очевидної покути, можна сповідати й причащати. Аж тепер поріг спального покою короля переступив чоловік, котрий тридцять вісім років мав при дворі найменше роботи: сповідник його величності. Двері за ним зачинились, і, на свій превеликий жаль, жадливі придворні в передпокої не чули реєстру гріхів короля Оленячого парку (а як би було цікаво!). Не можучи зайти, зате взявши годинники, вони ретельно рахують хвилини, щоб, удоволяючи потяг до всіляких скандалів, принаймні довідатися, скільки часу потрібно Людовіку XV на перелік його сукупних гріхів і переступів. Минає рівно шістнадцять хвилин, і нарешті знов одчиняються двері, виходить сповідник. Але чимало ознак указує на те, що Людовік XV ще не отримав остаточного розгрішення, від монарха, котрий за тридцять вісім років ні разу не полегшив грішну душу і перед очима власних дітей жив у розпусті й похоті тілесній, церква вимагає ревнішої покути, ніж така потаємна сповідь. Саме через те, що у світі він стояв найвище, безтурботно гадаючи, що піднявся над Божим законом, церква вимагає від нього розпростертись ниць перед Всевишнім. За своє нечестиве життя грішний король мусить покаятися прилюдно, перед усіма й для всіх. Аж тоді йому дадуть причастя.

Наступного ранку відбулась нечувана вистава: наймогутніший автократ християнського світу каявся у гріхах перед цілим тлумом своїх власних підданих. На сходах замку поставили збройну варту, від каплиці до кімнати вмирущого живоплотом поставали швейцарці, а коли, несучи ковчег під балдахіном, урочисто йшло високе духівництво, глухо загриміли барабани. За архієпископом і його почтом, несучи в руках запалені свічки, виступали дофін із братами, герцоги й герцогині і довели найсвятішого до дверей. Спинившись на порозі, поставали навколішки. З високим кліром до покою вмирущого ввійшли лиш королеві доньки і принци, котрі не могли посідати трон.

Здавалося, ніхто й не дихав, чулась тиха кардиналова мова, крізь прочинені двері бачили, як подав він Святи Дари. Потім ступив на поріг передпокою – всі побожно затрепетали, не знаючи, що почують, – і гучно звернувся до цілого двору: «Панове, король доручив мені переказати, що просить у Бога прощення за всю йому заподіяну зневагу і за негідний приклад, який давав своєму народові. Якщо Господь поверне йому здоров'я, він обіцяє нести покуту, підтримувати віру й полегшити долю народу». З ліжка долинув ледь чутний стогін. Тільки ті, хто стояв найближче, розібрали те бурмотіння: «Якби ж була в мене сила сказати це самому».

Те, що відбувалося потім, було просто жахіттям. Не людина вмирала – розпадався і гнів чорний набряклий труп. Але тіло Людовіка XV відчайдушно, немов зібралась у ньому сила предків усього Бурбонського роду, опиралося невпинному нищенню. Ці дні були страшними для всіх. Служники непритомніли від жакливого смороду, доньки докладали останніх зусиль, беспорядні лікарі вже давно відступилися, двір що далі, то нетерплячіше чекав на швидкий кінець моторошної трагедії. На подвір'ї вже кілька днів стояли готові запряжені карети, в яких, щоб уникнути зарази, новий Людовік з усім своїм почтом мав одразу перебраться у Шуазі, як тільки старий король спустить дух. Кавалери вже окульбачили коней, усі спакували валізи, внизу день і ніч нудилися служники й візники, всі погляди прикуті до свічечки, що ледь блимає на вікні вмирущого, – це умовний сигнал для всіх, – у певну мить її згасять. Але велетенське тіло старого Бурбона борониться ще один день. Нарешті у вівторок 10 травня о пів на четверту пополудні загасили свічку. Бурмотіння перейшло в гомін, з кімнати в кімнату, мов за вітром, пружною хвилею полетіла вістка, залунали крики: «Король помер, хай живе король!»

Марія Антуанетта з чоловіком чекала в невеличкому покої. Нараз усе ближче й ближче вони почули таємничий шемріт, по кімнатах до них підкочувався дивний гомін. Аж ось, мов од вітру, розчахнулися двері, ввійшла пані Ноай і перша привітала королеву. За нею тиснулася решта, все більше й більше, цілісінький двір, кожен квапився скласти шану, щоб серед віталь-

ників його запримітили першим. Тріскотять барабани, офіцери вимахують шаблями, лунає стовустий крик: «Король помер, хай живе король!»

З покою, куди зайшла дофіною, Марія Антуанетта вийшла вже королевою. Й поки в покинутому домі, полегшено зітхнувши, чимшвидше вкладали в давно наготовану труну зчорніле, невпізнанне тіло Людовіка XV, щоб якомога непримітніше зарити його в землю, з роззолоченої брами Версальського парку викотилась карета з новим королем і новою королевою. А на вулицях вітав їх і тішився народ, немов із старим королем пощезли всі давні злидні, а з новим володарем уже ніби переродиться світ.

У своїх то солодких, як мед, то мокрих від сліз мемуарах стара базіка пані Кампань оповідає, нібито Людовік XVI і Марія Антуанетта, почувши про смерть Людовіка XV, впали навколішки, заридали й заволали: «Господи, спаси й оборони, ми ще дуже молоді, занадто молоді, аби правити». Це дуже зворушливий анекдот і, їй-богу, годиться для дитячих читанок, тільки, на жаль, цей, як і більшість анекдотів про Марію Антуанетту мав невеличкий гандж: був украй незграбний і психологічно неправдивий. Бо така святенницька розчуленість зовсім не пасує Людовіку XVI з його холодною, мов у риби, кров'ю, та й не було в нього ніяких підстав так тяжко переживати подію, яку з годинником у руці вже вісім днів щомиті чекав цілий двір, – а ще менше було їх у Марії Антуанетти, котра з безжурним серцем прийняла цю вістку, як і будь-який інший дарунок долі. Ні, не жадала вона влади й не палала нетерпінням ухопитись за віжки; Марія Антуанетта ніколи не мріяла стати Єлизаветою, Катериною чи Марією Терезією, для цього їй бракувало душевної снаги, дух був занадто мізерний, а натура ледача. Як завжди в пересічних натур, її бажання майже не сягали далі власного «я»; в молодій жінки нема жодних політичних ідей, щоб накинути світові, нема ніякої схильності гнітити й упокоювати інших, – з юних літ їй притаманний тільки непогамовний, затятий, а часто й дитинний інстинкт незалежності; панувати вона не прагне, але й не хоче, щоб хтось їй наказував чи радив. Бути владаркою – для неї це просто мати особисту свободу. Аж тепер, після більш ніж трирічної опіки та нагляду, вона вперше почула себе без пута, адже нема вже нікого, хто б міг її стримати (сувора мати живе за тисячі миль, а на несмілі протести свого покійного чоловіка вона лише зневажливо регоче). Подолавши цей вирішальний щабель від спадкоємиці трону до королеви, вона нарешті стоїть над усіма й нікому не підвладна, крім своєї власної примхливої вдачі. Тепер уже не будуть сікатися тітоньки, в короля не треба питати дозволу, можна їхати на бал в Оперу чи ні, настав кінець зазіханням ненависної супротивниці – Дюбаррі, – завтра ту «*créature*»³⁴ навкі похнуть у вигнання, на вечерях уже не горітимуть її діаманти, королі й князі вже не будуть тиснутись у її будуарі, аби цілувати їй руку. Гордо й не соромлячись тих гордошів, Марія Антуанетта взяла призначену їй корону. «Хоч завдяки піклуванню Господа я й, народившись, уже мала таке ж високе становище, як і нині, та все ж не можу не чудуватися ласці провидіння, що мене, Ваше найменше дитя, обрало для найкращого королівства Європи». Хто не чує, як у цій декларації буває радість, той просто глухий. Марія Антуанетта сходить на трон із безтурботним і веселим чолом якраз через те, що відчула тільки велич свого становища і не бачить відповідальності.

Щойно вона ступила на трон, як із глибин долинув до неї радісний гомін. Ще нічого вони не зробили, й не обіцяли, ні за що й не бралися – й усе ж народний захват огорнув обох молодих володарів. Чи не почалась тепер золота доба, – марить одвічно спраглий за чудесами народ, – адже коханку, що присалася, мов п'явка, потурили з країни, Людовік XV, старий збайдужілий ласун, пішов у землю, а Францією правитимуть молодий, простий, оцадливий, скромний та побожний король і чарівлива, свіжа, як роса, молода й ласкава королева? Портрети нових монархів виставлено в усіх вітринах, кожне серце сповнюють любов'ю незів'ялі надії; всяку монаршу дію зустрічають захватом, почав усміхатись навіть заціпенілий від страху двір: таж

³⁴ Особу (франц.).

тепер знову даватимуть бали й паради, прийдуть нові втіхи й веселощі, запанує юність і свобода. По смерті старого короля всім легко зітхнулося і подзвін у всій країні лунав так жваво й весело, мов до свята.

У цілій Європі лиш однісінька людина справді була вражена і налякана смертю Людовіка XV – імператриця Марія Терезія. Її гнітять лихі передчуття, за тридцять утомливих років урядування вона вже знає тягар корони, а як мати знає вади і слабості своєї доньки. Їй щиро хотілось, щоб це легкодумне й нестримне створіння ще й далі не сходило на трон, щоб хоч трохи дозріло, поки вже зможе опиратися спокусам марнотратства. Важко та тяжко на серці в старій жінки, її пригнічують лихі передчуття. «Я цим страшенно вражена, – отримавши вістку, пише вона до свого вірного посла, – і ще дужче непокоюся за долю своєї дочки, яка може бути або дуже доброю, або ж украй нещасливою. Знаючи короля, міністрів і становище держави, я не можу бути спокійна, а вона така ще молода! Вона ніколи не тяглася до чогось поважного і не буде цього робити або ж навряд чи буде». Дочці на її сповнене гордістю послання вона теж відповідає сумом: «Не хочу тебе вітати з твоїм новим достоїнством, воно задорого куплене і буде ще дорожчим, якщо ти надалі зречешся вести те саме спокійне і невинне життя, яким жила три роки завдяки добрості й ласці милостивого батька і яке привернуло до вас народну любов і схвалення. У вашім теперішнім становищі це вже значна перевага, але намагайтеся її зберегти й уміло вжити на добро королю та державі. Ви обоє ще надто молоді, а тягар величезний – через те я стривожена, тому так непокоюсь... Єдине, що я можу тепер вам порадити, це не кваптеся, на все дивіться власними очима, нічого не міняйте, хай усе розвивається саме, інакше постануть нескінченні інтриги та хаос і ви, мої любі діти, вскочите в таку халепу, що навряд чи вам удасться з неї вибратись». Здалеку, з височини набутих за довгі роки спостережень і знань досвідчена володарка набагато ясніше провиділа непевне становище Франції, ніж її діти зблизька; насамперед вона всім святим закликає обох жити в мирі із Австрією, отже, зберегти мир у цілому світі. «Щоб обидві наші держави зробили в себе лад, їм потрібен самий тільки мир. Якщо ми й далі житимем у злагоді, то нашим дітям ніхто не перешкодить і Європа втішиться спокоєм і щастям. Щасливі будуть не тільки наші народи, а й решта». Та найсуворіше вона застерігає доньку від легковажності й потягу до втіх: «За це я боюся найдужче. Тобі вкрай потрібно проїнятися чимось поважним і насамперед стерегтися марнотратства. Найважливіше, щоб після втішного початку, який перевершив усі наші сподівання, й далі пішло все гаразд і ви були щасливі, давши щастя й народові».

Перейнявшись тривогою матері, Марія Антуанетта знай роздає обіцянки. Визнає свою нехіть до серйозного діла і присягає виправитись. Але серце старій жінки й далі віщувало недобре, не віщувало тривога. Вона не вірила, що корона принесе їм щастя, не вірила в щасливу долю своєї дочки. Й поки заздрісний світ вітав Марію Антуанетту, стара мати гірко зітхає в листі до свого вірного посла: «Гадаю, що її найкраща пора вже минулась».

Портрет королівського подружжя

У перші тижні після сходження на трон нового короля гравери, художники, різьбяр і карбувальники скрізь і завжди мають повні руки роботи. Тож і у Франції мерщій поприбирали зображення давно вже не «найлюбішого» короля Людовіка XV, замінивши їх портретами нових володарів у пишних коронах: *Le roi est mort, vive le roi*. Щоб добропорядне обивательське обличчя Людовіка XVI скидалося на цезарське, вправному карбувальнику не було ніякої потреби вдаватися до надмірних мистецьких лестошів, бо, якщо не брати до уваги коротку і грубу шию, голову нового короля аж ніяк не назвеш нешляхетною: пропорційний спадистий лоб, круто, майже сміливо згорблений ніс, повні чуттєві губи, м'ясисте, але правильне підборіддя – вкупі все це давало статечний і досить симпатичний профіль. Милостиво підмалювати годилося б, напевне, очі, бо без лорнета надзвичайно підсліпий чоловік за три метри вже нічого не бачив; різцеві майстра слід було чимало врізати й прибирати, щоб надати хоч якоїсь владності погляду каламутних банькатих очей під важкими повіками. В такого тюхтія, як Людовік, кепсько також із поставою; змалювати його випростаним і величним у найпишнішим убранні – чистий клопіт усім двірським живописцям, бо вже замолоду гладкий, неповороткий і до смішного незграбний підсліпа, дарма що майже сягав шести футів і не горбився, на кожній офіційній церемонії виробляв якісь прикрі недоречності (*la plus mauvaise tournure qu'on pût voir*)³⁵. Важко похитуючи плечима, він ступає гладеньким версальським паркетом, «мов селянин за плугом», на балах не танцює і не грає, а коли хоч трохи наддасть ходи, зашпортується за власну шпагу. Бідолаха цілком усвідомлює свою фізичну незграбність, бентежиться цим, від збентеження стає іще вайлуватіший, отож, уздрівши короля Франції вперше, кожен бачив перед собою лише жалюгідного бурмила.

Людовік XVI, однак, аж ніяк не дурний і не обмежений; проте якщо його рухи спутує підсліпність, то думки й почуття не менш прикро сковує боязливність (яка породжена, зрештою, його сексуальною немужністю). Вести розмову – повсякчасна душевна мука для цього хворобливо несміливого владаря, адже знаючи, що мислить повільно й важко, Людовік XVI несказанно боїться людей розумних, метких і кмітливих, у котрих слово саме рветься з уст, – поряд із ними цей нелукавий чоловік соромиться власної безпорадності. Та якщо в нього є час дати лад думкам, якщо не силувати його до хапливих рішень і відповідей, то навіть таких доскіпливих співрозмовників, як Йосиф II і Петіон, він може вразити своїм, щоправда, нітрохи не видатним, а все ж прямим, чесним і здоровим глуздом; скоро лиш йому вдасться щасливо побороти свій нервовий страх, як стає він цілком нормальний. Загалом, замість говорити, йому ліпше читати й писати, адже книжки спокійні й нікуди не підганяють. Людовік XVI (мабуть, не повірять цьому) залюбки й багато читає, добре знає історію й географію, невпинно вдосконалює свою англійську й латину – тут йому у великій пригоді цупка і надійна пам'ять. У його паперах і записниках бездоганний лад; щовечора своїм охайним, круглим, ясним, майже каліграфічним почерком він занотовує в щоденнику всю жалюгідну пісню свого життя («забив шість оленів», «мене пронесло») – і ви до краю вражені тією простодушністю, з якою він недобачив усі важливі історичні події. Загалом це типовий образ пересічного, несамостійного розуму, призначеного природою якомусь ревному митникові чи канцеляристу, розрахованого на чисто механічну, підпорядковану роботу подалі від виру подій, – розуму, що годився б усім і скрізь, але тільки не володарю.

Але справжнє нещастя Людовіка XVI в тому, що в нього мовби свинцева кров. Щось липке й важке замулює йому жили, його все обтяжує, щиро чим-небудь перейнявшись, він, аби щось зробити, подумати чи навіть просто відчутти, незмінно мусить долати невидимий опір,

³⁵ (Мав) найгірші манери, які лише можна уявити (франц.).

якусь дивну оспалість. Його нерви, мов зіжмакана гумова стрічка, не тужавіють, не напружуються й не бринять, у них нема іскряної електрики. Ця вроджена нервова нечутливість позбавила Людовіка XVI будь-яких сильних поривів чуття: любові (в духовному й у фізіологічному розумінні), радощів, утіхи, боязні, болю, страху – всі ці чуттєві елементи не проходять крізь слоновою шкіру його незворушливості, і ніколи ніяка смертельна небезпека не розбуркала його летаргії. Коли революціонери штурмували Тюїльрі, його серце нітрішки не забилося частіше, навіть у ніч перед гільйотиною не впали дві підпори його гаразду – апетит і сон. Навіть коли йому до грудей приставляли пістолета, цей чоловік не блід, у його бляклих очах ніколи не спалахував гнів, він нічого не боявся, зате й не переймався нічим. Тільки найгрубші зусилля – біля ковадла й на ловах – принаймні зовні розворушують його тіло; все ніжне, витончене, граційне, отже, мистецтво, музика й танець, узагалі недоступні його душевному світові; жодна муза і жоден бог, навіть сам Ерос не збурюють йому почуттів. За двадцять років Людовік XVI не пожадав ніякої іншої жінки, крім тієї, що йому дав за дружину дідусь, із нею він щасливий і вдоволений, як удоволений, зрештою, всім, маючи просто дратливу відсутність усяких потреб. А доля ж підступна, мов диявол, і саме від такої тупої і млявої тваринної натури вимагає найважливіших історичних рішень усього сторіччя, і вона турнула цього чистого споглядальника в найжахливішу всесвітню катастрофу. Бо саме там, де слід братися до діла й напружити волю для оборони чи нападу, цей фізично дужий чоловік ставав жалюгідним і недолугим: для Людовіка XVI кожне рішення обертається найстрахітнішим збентеженням. Він може лише подаватися, робити тільки те, чого прагнуть інші, а сам же волів би мати спокійнючий спокій. Коли його притиснуть і заскочать, він кожному обіцяє все те, що той вимагає від нього, а наступному з такою ж млявою готовністю обіцяє геть протилежне. Через цю несказанну слабкість Людовік XVI був завжди без вини винуватий; маючи в душі найчесніші наміри, був м'ячем, яким шпортали його дружина й міністри, бобовим королем без веселоців і показності; був щасливий, коли йому давали спокій, і до відчаю розпачливий у ті хвилини, коли справді мав урядувати. Якби революція замість підкласти під сокиру оцупкувату шию цього незлобливого й тупого чоловіка дала йому де-небудь селянську хату й садок і якусь незначну посаду, то зробила б його щасливішим, ніж архієпископ Реймський, коли одягнув на нього французьку корону, яку він без гордості, гідності й утіхи байдуже проносив двадцять років.

Такого м'якосердого й немужнього чоловіка навіть найоблесніші двірські барди не зважились прославляти як великого імператора. Натомість королеву славили всяким словом і способом, зображали в глині й мармурі, порцеляні й пастелі, в гарненьких мініатюрах із слонової кості і граційних віршиках; митці ніби змагалися між собою, бо її обличчя й манери просто довершено відбивали тогочасний ідеал. Тендітна, гнучка, приваблива й чарівна, пустотлива й зальотна, дев'ятнадцятирічна дівчина з першої ж миті стала богинею рококо, взірцевим прототипом моди й панівного смаку. Якщо хтось із жінок прагнув уважатися вродливою й принадоною, то намагався хоч трохи скидатись на неї. Й при цьому обличчя Марії Антуанетти було, власне, незначним і нічим не примітним; гладенький і рівний овал з невеличкими пікантними неправильностями, як-от габсбурзька відкопилена нижня губа й пласкувате чоло, не чарував ні прикметами духу, ні якимись виразними неповторними рисами. Від цього несформованого обличчя, на якому ще виразно проступала цікавість дівчини до самої себе, віє чимось холодним і порожнім, мов од гладенької барвистої емалі; аж тільки згодом, у зрілі жіночі роки, її лице стане вже ніби завершеним, рішучим і величним. Лише лагідні й дуже мінливі очі (часто сльози на них забринять – й ураз променяться жартом і радістю) виказують жвавність почуттів, а короткозорість надає їхній прозорій неглибокій синяві невловної принакності. На цьому безвиразному овалі жодною твердою рисою не позначилась гартована воля, відчувається лише податлива й лагідна примхлива вдача, що кориться тільки глибинним пориванням почуттів. Саме ця ніжна чарівність Марії Антуанетти насамперед прихилиє до неї. Насправді в цієї жінки

гарні лише достоту жіночі, пишні попелясто-білі з рудуватим полиском коси, біла й гладенька, мов порцеляна, шкіра, досконалі округлі форми, довершені, немов виточені із слонової кості, делікатні й доглянуті руки – всі пахощі й квіт напіврозпуклої дівочості (знада все ж надто витончена й минуша, щоб її до решти вгадати на портретах).

Бо навіть кілька майстерних полотен не відбивають саму суть її натури, її найвластивіші вияви. Картини майже завжди відтворюють лише вимушену й застиглу людську позу, а найбільший чар Марії Антуанетти – про це в один голос усі казали – полягав у незрівнянній красі і зграбності її рухів. Лиш у жвавому русі розкривається вроджена гармонійність її тіла; коли, перебираючи гарненькими ніжками, струнка й піднесена, вона простує вуличкою з придворних у дзеркальній залі, коли з податливим кокетством відкинеться у фотелі для розмови, коли шаленим вистрибом немовби злітає по сходах, коли природним і зграбним жестом подає для цілунку білу аж сліпучу руку або ніжно пригорнеться до подруги, – то в її вільних і невимушених рухах відчувається досконала інтуїція жіночого тіла. «Коли вона стоїть, – пише геть сп'янілий, хоча звичайно холодний, англієць Горас Уолпол, – це ніби статуя вроди, а коли йде – сама Грація». І справді, вона їздить верхи і грає в м'яча, немов амазонка. Де лиш береться до гри її звинне й обдароване тіло, там не тільки спритністю, але й чуттєвою звабою вона перевершує найвродливіших жінок свого двору, – і зачарований Уолпол таким милим словом завзято спростовує закид, ніби вона порушила ритм у танці: тут просто музики схибили. І тому свідомим інстинктом – адже секрети своєї краси знає кожна жінка – Марія Антуанетта полюбляє рух. Неспокій – ось її правдивий елемент, натомість сидіти, слухати, дивитися, читати, думати і навіть, в певному розумінні, спати стає для неї нестерпним випробуванням. Тільки б туди-сюди, так і сяк, щось починати і зразу кидати, мерщій братися за нове, щось робити, за щось хапатись – аби не перейматися поважним, аби лиш відчувати, що час не стоїть, аби лиш за ним наздогін, догнати і перегнати його! Довго не їсти, а нашвидку ласувати тістечком, довго не спати, довго не думати, лише далі й далі в мінливому неробстві! Отож двадцять років королювання Марії Антуанетти – це ненастанне крутіння навколо власного «я», відсутність будь-якої зовнішньої чи внутрішньої мети, цілковита їзда впорожні і в людському, і в політичному розумінні.

Ця невпинність – аби не стати й не озирнутися, – марнування великої, проте хибно повернутої сили – саме те, на що так гірко нарікає мати Марії Антуанетти. Давно навчившись розпізнавати людей, вона достеменно знає, що це обдароване від природи й натхненне дівча може здобути на незмірно гідніші вчинки. Марії Антуанетті було б досить тільки захотіти бути такою, якою, по суті, вона є, і була б із неї велична й могутня королева, та, на лихо, заради спокою і зручності, вона повсякчас живе нижче свого власного духовного рівня. Як у правдивої австрійки, в неї чимало різних здібностей, але, на жаль, нема й щонайменшого прагнення серйозно використати чи навіть просто поглибити ці природні обдарування: щоб самій розвіятись, вона легкодумно розпоршує власні таланти. «Її перший порух, – розважає Йосиф II, – завжди слухний, і якби вона затрималась на ньому, трохи поміркувала, то було б просто чудово». Та для її крученої вдачі навіть трохи поміркувати – вже тягар; думка, що не знялася, як вихор, – уже зусилля, а її примхлива й безтурботна натура ненавидить будь-які душевні зусилля. Вона прагне самої гри, тільки легкості в усьому й у кожному і цурається всякого клопоту, всякої справдешньої роботи. В Марії Антуанетти говорять самі уста, голова німа й бездіяльна. Коли ж їй що кажуть, вона слухає недбало й неуважно; під час розмови, підкуплена витонченою люб'язністю і блискучою легкістю, вона, ледь розпочавши, враз полишає будь-яку думку; до кінця нічого не каже, не думає й не читає; ніде не зачепиться й не всотує живлющого нектару правдивої мудрості. Через те й не любить ніяких книжок, ніяких державних паперів, усього серйозного, що вимагає терпіння й уваги, – тільки знехотя, нетерплячим і нерозбірливим почерком пише вона найнеобхідніші листи: навіть у її листах до матері часто доволі помітно проступає бажання чимшвидше їх спекатись. Аби лиш не обтяжити життя, щоб у голові не було ніякої

нудьги, смутку й клопоту! Хто найбільше підлеститься до її ледачої думки, той для неї вже найрозумніший, а хто вимагає зусиль – той надокучливий педант; вона враз покидає всіх своїх мудрих радників, іде до кавалерів і таких, як сама вона, подруг. Тільки б тішитись, не знати набридливих думок, обрахунків, ощадності – так гадає вона й уся решта, що в'ється біля неї. Жити самими почуттями, ні над чим не замислюватись – це мораль цілого покоління, всього вісімнадцятого сторіччя, і доля немов символічно наставила її королевою над усім сторіччям, щоб перед очима цілого світу вона жила з тим сторіччям і з ним загинула.

Жоден поет не вигадав би разючішої протилежності, ніж та, яку творила ця вкрай неоднакова пара. Кожнісіньким нервом тіла, ритмом крові, найменшими виявами вдачі, всіма рисами і прикметами Марія Антуанетта і Людовік XVI подавали просто-таки учительний зразок антитези. Він важкий – вона легка, він незграбний – вона гнучка, він тягучий – вона піниста, він тупий і нечулий – вона племениста й нервова. Не менше відрізнялися їхні душевні світи: він нерішучий – вона хаплива, він тугодум – у неї притьмом зривається «так» чи «ні», він правівірний святенник – вона надто залюблена у світ, він смиренник – вона горда кокетка, він педантичний – вона розвіяна, він ощадливий – вона марнотратна, він надто поважний – вона надміру пустотлива, він ніби важка й глибока підводна течія – вона шум і танок поверхневих хвиль. Йому найліпше на самоті, їй – у бучному й гомінкому товаристві, він із тупим і чисто тваринним удоволенням любить багато їсти й пити міцне вино, вона й не торкається до чарки, їсть мало й похапцем. Його стихія – це сон, її – танок, його світ удень, її – вночі; як місяць і сонце, так і стрілки їхніх живих годинників завше йдуть насупроти одна одній. Об одинадцятій, коли Людовік XVI укладається спати, Марія Антуанетта тільки-но починає по-справжньому мигтяти: сьогодні – в гральному залі, завтра – на балу, щоразу в іншому місці; коли він уранці вже чимало годин відганяє на ловах, вона щойно починає підводитись із ліжка. Ніде, в жодному пункті, не збігаються їхні звички й нахили, в кожного свій розпорядок; власне Марія Антуанетта й Людовік XVI переважну більшість часу вели *vie à part*³⁶ і так само (на превеликий жаль Марії Терезії) майже завжди вкладалися *lit à part*³⁷.

Отже, це поганий, незгідливий і сварливий шлюб, що ледве тримається купи? Анітрішечки! Навпаки, цілком мирне, задоволене подружжя, і якби не було на початку чоловічої неспроможності та її вже відомих прикрих наслідків, то навіть цілком щасливе. Для того щоб постали суперечки, обом доконечно мати хоч трохи сили, треба, щоб зітнулися дві волі, зайшла коса на камінь. Але вони обоє – Людовік XVI і Марія Антуанетта – уникають будь-яких суперечок і незгоди, він – від тілесних, а вона – від душевних лінощів. «Мої вподобання не такі, як у короля, – бездумно пише в одному з листів Марія Антуанетта, – він цікавиться лише полюванням і механічною роботою... Погодьтеся, що в кузні я не мала б уже хоч якоїсь грації, Вулканом я там не стала б, а якби стала Венерою, то це було б, певне, ще більше не до серця моему чоловікові, ніж мої відмінні смаки». Людовіку XVI й справді не до вподоби її галасливі й нестримні втіхи, але в оспалого чоловіка нема ні волі, ні сили, замість показати владу й утритись, він лагідно усміхається на її невгавучі веселощі і загалом пишається, що має за дружину таку чарівну й усіма люблену жінку. Наскільки його мляві почуття взагалі спроможні ворушитися, цей пряmodушний чоловік по-своєму – тобто незграбно й щиро – цілком відданий своїй гарненькій і куди розумнішій за нього дружині; усвідомлюючи свою неповноцінність, він, щоб не застити їй світла, відступається вбік. А вона трохи і зовсім незлобиво підсміюється над таким зручним чоловіком, бо й собі відчуває до нього якусь жалісливу любов – мов до великого кудлатого сенбернара, котрого можна як завгодно чухати й гладити, адже він ніколи не шкiриться й не гарчить і зворушливо кориться щонайменшому кивкові; та довго

³⁶ Життя нарізно (франц.).

³⁷ Спати порізно (франц.).

гніватись на цю добру й тупу колоду вже не можна навіть з удячності. Адже він дає заправляти, як їй заманеться; почувши себе небажаним, делікатно виходить; не попередивши, не входить – ідеальний чоловік, котрий попри свою ошадливість завжди сплачує її борги й дозволяє все, зрештою, навіть коханця. Чим довше Марія Антуанетта живе з Людовіком XVI, тим більшу відчуває повагу до його, дарма що слабкого, а все ж вельми гідного характеру. Зі стуленого дипломатами шлюбу мало-помалу витворилась істинна приязнь, добре й сердечне співжиття і, безперечно, щиріше, ніж у більшості тогочасних монарших подружжів.

Лише любов, це святе і велике слово, говорячи про них, ліпше й не згадувати. Для справдешньої любові немужньому Людовіку бракує сердечної снаги, а, з другого боку, в прихильності Марії Антуанетти до нього забагато співчуття, поблажливості й ласкавості, щоб усе це літепло ще можна було назвати любов'ю. З почуття обов'язку й державних міркувань ця ніжна й витончена жінка ще могла й мусила віддаватися своєму чоловікові тілом, але припустити, що цей гладкий, удоволений, заледачий для почуттів чоловік, цей фальстаф, міг збудити у такій ворушливій жінці еротичні струмені або хоч просто її задовольнити, було б чистим безглуздом. «Вона нітрохи не любить його», – ясно й твердо доповів Йосиф II у Відні, повернувшись із Парижа, а коли Марія Антуанетта й собі писала матері, що з трьох братів Господь їй дав за чоловіка все ж найліпшого, то це «все ж», яке так зрадливо заповзло в рядки, виявляє більше, ніж вона хотіла сказати, приміром: оскільки кращого чоловіка я взяти не могла, то цей пристойний добряга «все ж» найкращий ерзац. Це слово виказало все мляве тепло їхніх стосунків. Тепер Марія Терезія нарешті могла б удовольнитись – від своєї дочки в Пармі вона чула куди гірші речі – цим ухильним означенням шлюбу, якби лиш Марія Антуанетта трохи вправніше прикидалась і мала більше такту, тобто навчилася ліпше ховати від інших, що як мужа вважає свого чоловіка короля за нуль, за *quantité négligeable*!³⁸ Але Марія Антуанетта забула – цього їй мати не пробачить – зберігати зовнішню поштивість, а вкупі з нею честь свого чоловіка – Марія Терезія, на щастя, вчасно піймала один її легковажний вислів. Її приятель, граф Розенберг, подався відвідати Версаль, Марія Антуанетта вподобала вишуканого й галантного літнього добродія й перейнялась до нього такою довірою, що потім надіслала йому до Відня щебетливого листа, оповівши, як вона потай одурила свого чоловіка, коли герцог Шуазельський просив у неї аудієнції: «Ви ж добре знаєте, що я не могла з ним побачитись, не сказавши королеві. Але вам, мабуть, і невдогад, скільки я мала докласти хитрощів, щоб хоч якось не показати, що я прошу дозволу. Я сказала, ніби мені дуже кортить побачити добродія Шуазеля, та от не знаю, котрого саме дня це можна зробити, – й була така спритна, що бідолаха („le pauvre homme“) сам призначив мені найзручніший час, коли б я могла його бачити. Гадаю, що тут я тільки належне скористалась своїм жіночим правом». Слова «*pauvre homme*» зовсім вільно збігають з пера Марії Антуанетти, вона безтурботно запечатує листа, бо ж гадає, що розповіла лише утішного анекдота й означення «*pauvre homme*» на мові її серця звучить добросердо і щиро: «бідненький, добрий хлопчик». Та у Відні цю суміш симпатії, співчуття і зневаги прочитали інакше, Марія Терезія зразу відчула, яка згубна нетактовність у тому, що французька королева в приватному листі, не криючись, називає «*pauvre homme*» короля Франції, найзначнішого володаря християнського світу, що в своєму чоловікові вона нітрохи не шанує монарха. Як же тоді ця вітрогонка глузує з володаря Франції під час гулянь у саду й на балах, теревенячи зі своїми фрейлінами Ламбаль і Поліньяк та молоденькими кавалерами! У Відні негайно було зібрано немилосердну нараду й написано Марії Антуанетті такого суворого листа, що імперський архів десятки років не дозволяв його опублікувати. «Я не можу приховати від тебе, – дорікає стара імператриця дочці, котра забула про свій обов'язок, – що твій лист до графа Розенберга вкрай уразив мене. Що це за мова, яке ж легкодумство! Де поділося добре, лагідне й віддане серце ерцгерцогині Марії Антуанетти? Я бачу саму лише інтригу, дрібну

³⁸ Незначне абищо! (Франц.)

ненависть, глум і підступність, – інтригу, гідну якоїсь Помпадур чи Дюбаррі, але не високородного нащадка Габсбурзько-Лотарінзького дому, доброї і чуйної принцеси. Мене завжди тривожили твої швидкі успіхи й усі ті лестощі, якими тебе обплітають від самої зими, відколи ти погнала за втіхами та сміховинними модами й уборами... Ця гонитва від утіхи до втіхи, та ще й без короля, хоч ти знаєш, що це його не тішить і він через саму тільки згідливість їздить із тобою й терпить усе те, що породжувало цілком зрозумілий неспокій і в моїх попередніх листах. Бачу, що тим своїм листом ти все тільки потвердила. Що це за мова! „Le pauvre homme“! Де повага й удячність за всю його поступливість? Сама поміркуй над цим, я вже мовчатиму, хоч багато ще годилося б казати... Та коли я й надалі примічу такі неподобства, то мовчати вже не зможу, я занадто тебе люблю, та, на жаль, знаючи твою легковажність, поривність і повну бездумність, я певніше, ніж будь-коли, передчуваю лихе й у майбутнім. Твоє щастя може швидко урватися, і через власні провини ти зазнаєш великого горя – й усе це буде лише наслідком страхітливої гонитви за втіхами, що не лишає часу для чогось поважного. Які книжки ти читаєш? І ти ще смієш в усе втручатися, вирішувати найважливіші справи, признавати міністрів?.. Здається, що тобі вже осоружні абат і Мерсі, бо ж вони не вдаються до нищих лестощів і прагнуть принести тобі щастя, а не просто розважають і потурають, здобуваючи собі вигоду. Колись ти збагнеш усе, але буде пізно. Сподіваюся, що я не доживу до того дня, і благаю Бога, щоб якнайшвидше забрав мене до себе, бо я вже тобі не зараджу і не зможу пережити твого нещастя й загибелі, адже я всім серцем любитиму тебе до свого останнього подиху».

Може, її неспокій був надмірний і вона зарано провіщала лихо через однісіньке, пустотливо й недбало кинуте жартівливе слово «pauvre homme»? Та Марія Терезія вбачає в цьому, здавалось би, випадковому слові небезпечний симптом. Воно блискавицею висвітлило їй, як мало поважають Людовіка XVI у власній родині і в якій він непошані в цілому дворі. Душа її стривожилась. Якщо зневага до монарха підточила найміцніші державні підпори – його власну родину, то хіба ж інші стовпи й опори вистоять у бурю? Якщо монархія буде в небезпеці, хіба ж вистоїть вона без монархів, хіба ж трон не схитнеться під статистами, що в жилах, голові і серці не мають нічого королівського? Він недолугий тугодум, вона бездумна вітрогонка – як же ці легкодухи вбережуть свою династію від грізного хмаровиння прийдешності? Насправді стара імператриця на дочку нітрохи не гнівається, вона лише тривожиться за неї.

І справді, як же гніватись на цих двох, як же їх судити? Навіть їхньому обвинувачеві – Конвентові – вкрай було важко назвати цього «бідолаху» тираном і злочинцем, адже, по суті, в них обох не було ані крихти злостивості і, як у більшості пересічних натур, ніякої твердості, ніякої жорстокості, ба навіть жодного честолюбства чи грубої пихи. Проте, на жаль, їхні ліпші риси – добросерда порядність, недбала поблажливність, млява доброзичливість – також були на рівні міщанської пересічності. Якби їхня доба була такою ж пересічною, як вони самі, то їх би шанували і вони б zostалися в історії цілком пристойними постатями. Але ні Марія Антуанетта, ні Людовік не спромоглися у драматично здиблену добу піднести на таку ж височінь своє серце – вони, радше, вміли пристойно вмерти, ніж жити героїчно і твердо.

Доля зла до того, хто не міг її опанувати, – в кожній поразці є свій сенс і провина. А Марії Антуанетті й Людовіку XVI мудрий суддівський вирок виніс Гете:

Ніби віник в лихому нестямі
Короля вимітає для скону, —
А були б королі королями,
То б і досі не рушали трону.

Королева рококо

Фрідріх Великий, споконвічний ворог Австрії, одразу занепокоївся, коли Марія Антуанетта, донька його давньої супротивниці Марії Терезії, ступила на французький трон. Прагнувши найдокладніше дізнатися про її політичні плани, він шле до пруського посла в Париж листа за листом. Справді, він у значній небезпеці. Марії Антуанетті досить лише захотіти, докласти хоч найменших зусиль – і всі нитки французької дипломатії бігли б тільки до неї, Європою правили б три жінки: Марія Терезія, Марія Антуанетта і Катерина Російська. Та Пруссії на щастя й на лихо для самої королеви Марію Антуанетту нітрохи не вабить таке грандіозне історичне завдання; в неї й гадки нема зрозуміти час, а є лише бажання його бавити, і корону вона підбирає недбало, мов іграшку. Замість користатись своєю владою вона просто тішиться нею.

Від самого початку це було найзгубнішою помилкою Марії Антуанетти: вона хотіла перемагати не як королева, а як жінка, її незначні жіночі тріумфи важили для неї більше, ніж великі й далекосяжні історичні цілі, – і через те, що вона зі своїм пустотливим серцем не вклала в поняття «монархія» ніякого духовного змісту, розуміючи під ним тільки довершену форму, величне завдання в її руках обернулось на минушу гру, а високе служіння – на театральну роль. П'ятнадцять легкодумних років бути королевою означає для Марії Антуанетти лиш одне: щоб нею милувались як найелегантнішою, найкокетливішою, найошатнішою, найрозбещенішою й передусім найвеселішою жінкою цілого двору, щоб вона була *arbiter elegantiarum*³⁹, вела перед у тому надміру витонченому шляхетному товаристві, яке мало себе за цілий світ. Двадцять років самозакохано, досконало й чарівно вона грала роль примадонни – довершеної королеви рококо – на приватній версальській сцені, що, мов японський завітчаний місток, перекинулась над проваллям.

Але який же злиднений репертуар цього великосвітського театру: трохи легкого кокетства, кілька млявих інтриг, замало духу й забагато танцю. На цих виставах і грищах поруч із нею не було ніякого гідного партнера, скажімо, короля, не маячіло жодного правдивого героя, й нудилась незмінна пересичена публіка – а за роззолоченою версальською брамою багатомільйонний народ покладав щирі надії на свою володарку. Але засліплена не кидає ролі, анітрохи не змориться від неї, а тільки новим нікчемством усе дурить і дурить своє нерозумне серце; навіть коли з Парижа вже й до Версальського садка долетіли грізні громовиці, вона й далі робить те саме. Аж коли революція силою потягла її з крихітної сцени рококо на великий і трагічний кінець світової історії, Марія Антуанетта збагнула свою страхітливую помилку: вона двадцять років грала дрібненьку роль – субретки, салонової дами, – а доля ж дала їй силу й душевну міць для ролі героїні. Пізно збагнула вона помилку, та все ж не запізно. Адже саме тоді, коли їй зосталося дограти тільки смерть королеви, у трагічній розв'язці пасторалі вона сягнула своєї справжньої величі. Аж коли пішла вже серйозна гра й у неї відібрали корону, Марія Антуанетта в душі й справді відчула себе королевою.

Історичну провину Марії Антуанетти важко навіть збагнути – й полягає вона в тому, що внаслідок похибок думки або, радше, цілковитого недумства вона двадцять років офірувала конче потрібним заради нікчемного, обов'язком заради втіхи, важким заради легкого, Францією заради мізерного Версалю, світом справдешнім заради світу власних розваг. Щоб унаочнити собі її безумство, найкраще візьміть до рук карту Франції й позначте там оту крихітну латку, на якій пройшло двадцять років урядування Марії Антуанетти. Побачене вас приголомшить. Бо це коло таке мале, що на звичайній карті буде майже цяткою. Золочена дзига її діяльної нудьги невпинно крутилась між Версалем, Тріаноном, Марлі, Фонтблосом, Сен-Клу й

³⁹ Законодавцем моди і мистецтв (*лат.*).

Рамбуйє – шістьма замками, що лежать за кілька годин їзди один від одного на сміховинно малім клапті землі. Жодного разу – чи географічно, чи духовно – Марія Антуанетта не відчула потреби переступити пентаграму, якою скував її свободу найдурніший поміж чортів – демон утіхи. Жодного разу майже за п'яту частину століття володарка Франції не відчула бажання вивчити свою власну державу: побачити провінції, над якими вона королює, берег, омийтий морем, гори, фортеці, міста й собори – велику й розмаїту землю. У свого неробства вона ні разу не вкрала навіть годинки, щоб навідати когось із підданих або хоч подумати про них, вона ні разу не зайшла до міщанського житла: увесь реальний світ поза межами її аристократичного кола фактично не існував для неї. Марія Антуанетта ніколи й гадки не мала, що довкола Паризької опери простяглося величезне місто, вщерть повне злиднів і невдоволення, що за тріанонськими ставками, де жирують китайські качки, розгодовані лебеді і павичі, за охайним і чистим парадним *hameau*⁴⁰, який збудували двірські архітектори, справжні селянські хати обертаються в пустку, а клуні стоять порожні; що за роззолоченою огорожею її парку працює, голодує і сподівається багатомільйонний народ. Мабуть, тільки це незнання й небажання знати про всю світову недолю й неспокій надавало рококо чарівливої грації і легкої, безтурботної вабливості; тільки той, хто не знає злигоднів світу, може тішитись так блаженно. Але королева, котра забула про свій народ, веде небезпечну гру. Якби ж Марія Антуанетта хоч раз запитала у світу, але питати вона не хотіла. Якби хоч раз придивилася до часу, вона б усе зрозуміла, але розуміти вона не хотіла. Вона прагла не відати, zostаватися молодою, веселою й незримою. Живучи серед штучної культури, марнуючи вкупі зі своїми двірськими маріонетками вирішальні й безповоротні роки життя, вона, як за блудним вогником, невпинно ходила по колу.

Її незаперечна провина в тому, що вона нечувано легкодумно постала перед найтяжчим історичним випробуванням, із лагідним серцем – перед найгострішим конфліктом сторіччя. Провина хоча й незаперечна, а все ж її можна простити, зваживши на той безмір спокус, перед якими навряд чи втримався б і сильніший характер. Потрапивши з дитячого ліжка на подружнє ложе, а тоді вмить, ніби чарами, ступивши із задніх палацових покоїв на найвищий щабель влади, не готова й духовно не пробуджена, незлобива, не дуже сильна й не вельми пильна душа почула, що її, мов сонечко, оточив планетний танок замилювання, – і як промітно ті людяні вісімнадцятого сторіччя вміли дурити молоденьку жінку! Як по-шахрайськи спритно тямали готувати солодку трутизну лестоців, які вони вдатні й винахідливі в чаруванні дрібницями, які вправні у високій науці галантності й феацькому мистецтві легкого ставлення до життя! Знаючи й задобре знаючи всі спокуси і слабості душі, придворні зразу затягли це недосвідчене, ще цікаве до самого себе дівоче серце у своє відьомське коло. З перших днів свого королювання Марія Антуанетта ніби витає в дурманних випарах безмірного обожнювання. Що вона скаже – вже розумне, що вона робить – уже закон, що забажає, те й виконують. У неї примха, а вже завтра – це мода. Вона коїть дурниці, а цілий двір натхненно наслідує її. Вона підступить ближче – й, мов сонечко, осяє пихате й честолюбне збіговисько; її погляд – уже дарунок, її посмішка – саме щастя, її прихід – свято; на її прийомах усі дами – найстаріші і наймолодші, найродовитіші і щойно допущені до двору – роблять найсудомніші, найкумедніші, найсміховинніші і найбезглуздіші спроби, щоб, – господи помози, – хоч на хвилинку привернути її увагу, зловити похвалу чи привітання, а якщо це не вдається, то принаймні щоб їх побачили, хоч якось запримітили. З радісною вірою на вулицях до неї знову підступають цілі юрмиська, в театрі, як один, підводяться для вітання глядачі. А коли вона проминає дзеркало, то бачить у ньому пишно вбрану й окрилену власним тріумфом молоду й гарну жінку, безтурботну й щасливу, вродливішу за двірських красунь, а оскільки двір вона завжди вважала цілим світом, то й найвродливішу на землі. І хіба можна з дитячим серцем і невеликою силою боронитися проти такого оманливого й дурманного, замішаного на всіх гострих і солодких есенціях почуттів

⁴⁰ Хутором (франц.).

трунку щастя, на чоловічих поглядах, на жіночій зачудованій заздрості, на народній відданості, на власній гордості? Як же не стати легкодумною, коли все так легко? Коли пошлеш записку – й напливають гроші, нашвидку напишеш на клапті паперу одне тільки слово «payez»⁴¹ – і немов чарами прибувають тисячі дукатів і самоцвітів, підводяться замки й садки? Коли лагідний подих щастя так солодко й довільно пестить кожного нерва? Хіба ж не станеш безжурна й легковажна, коли такі-от крила небесні причеплені до молодих оголених плеч? Хіба не згубиш під ногами землю, коли улягаєш отаким спокусам?

З погляду історії таке легкодумне розуміння життя – її незаперечна провина, а разом провина й цілого покоління: саме через те, що Марія Антуанетта цілком відповідала духові тієї доби, вона стала типовою представницею вісімнадцятого сторіччя. Рококо, цьому надміру рафінованому й витонченому вицвіту прадавньої культури, сторіччю гарних і неробочих рук, вишуканого й пустотливого духу, заманулося, перш ніж загинути, втілитись у єдиній постаті. В ілюстрованій книзі історії це сторіччя жінок не міг представити жоден король і ніякий чоловік – лиш у жіночій постаті, в королеві, воно могло виразно відбитись; і такою зразковою королевою рококо стала Марія Антуанетта. Найбезжурніша з безжурних, наймарнотратніша з марнотратних, вишукано найгалантніша й зумисне найзальотніша з усіх галантних і кокетливих жінок, вона незабутньо й майже з документальною докладністю відтворила в власній постаті штучні звичаї й неприродне життя вісімнадцятого сторіччя. «Неможливо, – сказала про неї пані де Сталь, – укладати в люб'язність більше грації й доброти. Володіючи таким незвичайним даром спілкування, вона й нітрохи не забуває, що вона королева, а поводить ся завжди так, ніби саме про це й забула». Марія Антуанетта грає своїм життям, мов на вкрай делікатному й ламкому інструменті. Замість бути видатною постаттю навіки, вона зосталася характерним проявом своєї доби, і в безглуздім марнуванні її внутрішніх сил один глузд усе-таки зберігся: в її постаті вісімнадцяте сторіччя сягнуло довершеності, а її смерть воно завершилось.

Який перший клопіт у королеви рококо, коли вона прокидається вранці у Версальському замку? Вістки з міста, з країни? Листи послів, чи здобуло перемогу військо, чи оголосили Англії війну? Аж ніяк. Своім звичаєм Марія Антуанетта повертається додому лиш о четвертій або п'ятій годині ранку, спить лише кілька годин, її невгомність не потребує довгого спочинку – аж тоді вже важливою церемонією розпочинається день. З кількома сорочками, хусточками й рушничками заходить старша покоївка, що орудує гардеробом, а з нею й камеристка. Та вклоняється й простягає для перегляду фоліант, де шпильками закріплені невеличкі, виготовлені з тканини зразки всіх уборів, що є в гардеробі. Марія Антуанетта має вирішити, у якому вбранні хоче сьогодні бути – важезний, у край відповідальний вибір, бо на кожну пору року етикет звелів мати дванадцять пишних убрань, дванадцять фантазійних і дванадцять церемоніальних, вже й не рахуючи сотні інших, котрі шиються щороку (уявіть собі ганьбу, якби королева мод раз у раз одягала одні й ті самі сукні!). А до цього ще пеньюари, корсети, мереживні хустки й косинки, капелюшки, пальто, рукавички, панчохи й спідне з потаємного арсеналу, де гарує ціле військо швачок і закрійниць. Здебільшого вибір триває довго; нарешті шпильками зазначили взірці вбрання, котре сьогодні заманулося носити Марії Антуанетті, – врочистий одяг для прийомів, *deshabillé*⁴² для пополудня, пишне вечірне вбрання. Перший клопіт минувся, книгу із зразками забирають і приносять вибраний одяг уже в оригіналі.

Не диво, що при такій важливості вбрання головна кравчиня божественна пані Берген здобула більшу владу над Марією Антуанеттою, ніж усі державні міністри, – таж їх по кілька разів можна міняти, а ця – єдина й незрівнянна. Щоправда, за походженням вона проста швачка з найнижчих суспільних верств, але ця груба, гоноровита і пронозувата майстриня

⁴¹ Заплатить (*франц.*).

⁴² Дезабільє, легке домашнє вбрання (*франц.*).

haute couture⁴³, маючи радше прості, ніж витончені манери, цілком заволоділа королевою. Заради неї за вісімнадцять років до справжньої революції у Версалі відбувся двірський переворот: пані Берген зламала приписи етикету, котрий забороняв міщанці вступати в малі кабінети королеви; ця художниця своїм ремеслом досягнула те, чого не вдалося Вольтерові й усім тогочасним поетам і живописцям: бути сам на сам на прийомі в королеви. Коли та двічі на тиждень приходять зі своїми новими ескізами, Марія Антуанетта полишає своїх шляхетних придворних дам і зачинається з шановною майстринею в закритих покоях для потаємних нарад, аби посягти з нею нову, ще безглуздішу, ніж учорашня, моду. Що й казати, такий тріумф щедро набиває калитку заповзятливої кравчині. Спонукавши спершу саму Марію Антуанетту до найдорожчих витрат, вона обдирає потім цілісінький двір і все дворянство; над своєю крамницею на вулиці Св. Гонорія вона величезними літерами написала свій титул королевиної постачальниці й недбало та зверхньо пояснює покупцям, коли тим доводиться чекати: «Зараз я маю працювати з Її Величністю». Невдовзі в неї до послуг уже цілий полк швачок і гаптувальниць, адже чим елегантніше вбрана королева, тим із дужчим шалом усі інші дами прагнуть не зостатися позаду. Чимало їх великими грішми підкупує невірну чарівницю, щоб вона викроїла їм модель, якої ще й королева не мала, – всіх, мов пошесть, охопило прагнення до розкішних нарядів. Зворушення в країні, незгоди з парламентом, війна проти Англії значно менше хвилюють пихате двірське товариство, ніж новий рудий блошиний колір, уведений до моди пані Берген, або надто вже сміливий хвостатий турнюр кринолінових суконь, або щойно витканий у Ліоні шовк нової барви. Кожна дама з поваги до себе ніби й собі змушена крок за кроком вступати в ці мавпячі перегони заради химерного вбрання, – й один одружений бідолаха гірко плакався: «У Франції жінки ще ніколи не марнували стільки грошей, аби зробитися посміховиськом».

Та Марія Антуанетта відчуває, що її найперший обов'язок – бути королевою в цій царині. Покоролювавши три місяці, мала принцеса вже стала манекеном вишуканого світу, моделлю всіх костюмів і зачісок – у кожному салоні, при кожному дворі обізвався її тріумф. Таки навіть у Відні, докотившись звідти безрадісним відлунням. Марія Терезія, прагнучи, щоб дочка бралася до гідніших завдань, сердито повернула послові портрет своєї надміру розкішно й помодному вирядженої дочки: це портрет актриси, а не королеви Франції. Вона гнівно дорікає дочці, щоправда, як завше, намарне: «Ти ж бо знаєш, я завжди вважала, що, йдучи за модою, треба знати міру й ніколи не химерувати. Такий молоденькій і гарній жінці, такий чарівливий королеві непотрібне оте безглуздя – навпаки, просте вбрання найдужче личить її гідності. Оскільки ти задаєш тон, то цілий світ кинеться наслідувати навіть твої найдрібніші похибки. Та я ж люблю свою малу королеву, придивляюся до кожного її кроку і тому поспішаю застерегти від такої нерозважності».

Другий щоранішній клопіт – зачіска. На щастя, й тут трапився під рукою великий митець, добродій Леонар, видатний і невичерпний Фігаро доби рококо. Мов великий вельможа, він щодня шестернею їде з Парижа до Версаля і з допомогою гребінця, лосьйонів і помад випробовує на королеві своє шляхетне і щоразу нове мистецтво. Наче великий архітектор Мансар, котрий зводив на будинках названі його іменем мистецькі надбудови, добродій Леонар над чолом кожної родовитої дами, що хоч трохи поважає себе, споруджує цілу вежу з волосся, яка пнеться вгору й рясніє символічними оздобами. Велетенськими шпильками й незмірною кількістю густої помади коси спершу від самого кореня випростують угору, мов свічки, – так вони десь удвічі вищі, ніж капелюхи прусських гренадерів, – аж тоді в повітрі на півметра вище очей, власне, й починається пластичне царство художника. Не тільки цілі ландшафти й панорами з фруктами, садками, будинками й кораблями, розбурханим морем – усім розмаїтим світом

⁴³ Артистичного шиття (франц.).

зображали з допомогою гребінця всі ці «roufs» чи «quâsacos»⁴⁴ (так їх названо в памфлеті Бомарше), але й, щоб моду робити мінливущою, ці пластичні споруди заразом символічно відбивали події дня. Все, що діялось у дрібному, як у колібрі, мозочку, все, чим повнилися ці здебільшого пусті голови, мусило з'явитись на голові. Мала гучний успіх Глюкова опера – й одразу Леонар вигадав *coiffure à la Iphigénie*⁴⁵ з чорними жалобними стрічками й півмісяцем Діани. Королю зробили щеплення проти віспи – ця цікава подія мерщій відбилась у «roufs de l'inoculation»⁴⁶. Стало модним американське повстання – вмить усюди запанувала зачіска свободи; та були й геть дурнуваті та ниці: коли голодний люд пограбував у Парижі хлібні крамниці, то розбещене двірське панство, не спромігшись на щось розумне, лише відзначило подію «bonnets de la révolte»⁴⁷. Ці штучні будівлі на порожніх головах усе безумніше спинались угору. Мало-помалу завдяки численним підпоркам і чужим косам волосяні вежі стали такі високі, що дами з тими зачісками не могли вже сидіти у своїх каретах, а лише, підбравши сукні, опускались навколішки, бо інакше коштовні волосяні споруди впирались у дах; у замках прорізали вище одвірки, щоб пишно вбраним дамам не доводилося щоразу нахилияти голову; в театральних ложах зробили склепінчасті дашки. А яких несвітських мук завдавали ці понадземні кучми коханцям тих дам – про це можна знайти чимало дотепного в тогочасних сатирах. Та звісно, коли йдеться за моду, жінки згодні на будь-які жертви; королева й собі широко вважає, що не буде достеменною королевою, коли не робитиме або й не перевершуватиме всі ці дурощі.

І знову грізне відлуння з Відня: «Я не можу не згадати того, про що тепер так часто плещуть у газетах, – тих твоїх зачісок! Кажуть, що твої коси від самого кореня здіймаються вгору на тридцять шість дюймів, а серед них ще стрічки та пір'їни». Дочка ухильно відповідає *chère maman*⁴⁸, ніби тут у Версалі очі вже так до цього призвичаїлись, що цілий світ – під світом Марія Антуанетта завжди розуміє лише сотню вельможних придворних дам – нічого кумедного в тім не бачить. І майстер Леонар проворно будував собі далі й далі, аж поки цьому могутньому панові заманулося змінити моду й наступного року вже не носили веж, зате їх заступила ще дорожча мода – страусове пір'я.

Третій клопіт: хіба ж можна щоразу інакше вбиратись, не маючи відповідних прикрас? Ні, в королеви мають бути більші діаманти і грубші перлини, ніж у решти. Їй треба більше обручок і перснів, браслетів і діadem, ланцюжків для кіс і самоцвітів, пряжок для взуття й оправлених діамантів для мальованих Фрагонаром віял, аніж дружинам молодших братів короля та всім іншим придворним дамам. Правда, вона ще з Відня привезла чимало самоцвітів, а на весілля Людовік XVI подарував їй цілу скриньку родинних оздоб. Та навіщо й бути королевою, як не купувати щораз новіші, гарніші й коштовніші камені? Марія Антуанетта – про це у Версалі знає кожен (а невдовзі з'ясується, як воно зле, коли всі про це говорять і плещуть) – нестямно залюблена в прикраси. Не може вона опиратись, коли спритні, прогнозуваті ювеліри – євреї Боме та Бассанж, двійко прибулуд із Німеччини, – на оксамитних подушечках показують їй свої новітні мистецькі вироби, чарівні сережки й персні, різні застібки. До того ж ці два добродії полегшують їй купівлю. Вони вміють шанувати королеву Франції, луплячи з неї подвійні ціни, щоправда, надаючи кредит і завжди беручи за півціни її старі прикраси. Навіть не помітивши всієї принизливості цих лихварських гешефтів, Марія Антуанетта по вуха залізла в борги, знаючи, що ошадливий чоловік завжди витягне її зі скрути.

⁴⁴ Копиці... Казна-що (*франц.*).

⁴⁵ Зачіску Іфігенії (*франц.*).

⁴⁶ Копиці щеплення (*франц.*).

⁴⁷ Бунтівничими капелюшками (*франц.*).

⁴⁸ Дорогий матері (*франц.*).

Тепер із Відня надійшла вже гостріша засторога: «Всі вістки з Парижа в одно кажуть, що ти знову купила собі наруччя за двісті п'ятдесят тисяч ліврів, підірвавши власні прибутки й залізши в борги, та ще й, аби викрутитись, навіть віддала за безцінь свої діаманти... Такі чутки крають мені серце, надто коли помислю про майбутнє. Коли ти вже станеш собою?» – розпачливо вигукує мати. «Виряджаючись так пишно, володарка принижує себе, а ще дужче принижує тим, що робить такі видатки саме тепер. Я занадто добре знаю цей дух марнотратності і тому не можу мовчати. Я люблю тебе й хочу тобі добра, отож не збираюся лестити. Стрежися, щоб через таку розбещеність ти не втратила поваги, якою тишилась на початку свого врядування. Всюди ж бо знають, що король украй ошадливий, і тому вся провина впаде на тебе одну. Такого повороту, такої відміни ліпше моїм очам не бачити».

Діаманти коштують гроші, туалети коштують гроші, і хоча, сівши на трон, добросердий чоловік одразу подвоїв виплати своїй дружині, в тій щедро набитій скриньці, певне, десь дірка була, бо там завжди посвистував вітер.

Як же здобути гроші? На щастя легкодумній жінці чорт вигадав свої райські втіхи – гру. До Марії Антуанетти гра при королівському дворі була невинною вечірньою розвагою, мов більярд чи танці, грали з невеликими ставками в сумирного картярського ландскнехта. Марія Антуанетта відкрила для себе й для решти сумнозвісного фараона, про котрий від Казанови ми знаємо, як про щонайліпший мисливський терен для всіх шахраїв і дурисвітів. Хоч підновлений і гостріший королівський наказ карав за всяку азартну гру, веселому товариству до нього байдужісінько: в салони королеви поліція доступу не має. А що й сам король не терпить засипаних золотом картярських столів, то розбещена зграя цим анітрохи не журиться: поза його спиною грають собі й далі, а придверник, раптом король десь надійде, повинен одразу подати знак. Тоді, мов чарами, карти зникають під столом, люди просто собі балакають, гуртом глузують із того доброчесника, а потім знову беруться до гри. Щоб поліпшити справи й підняти ставки, королева до свого зеленого столу допускає будь-кого, аби лиш гроші на кін, – і тиснуться до неї шахраї й крутії, небагато й часу минуло, а вже по місту розтрубили ганьбу, нібито в королевинім товаристві нечесно грають. Лиш одна й гадки про це не має, бо, засліплена втіхами, знати нічого не хоче, – Марія Антуанетта. Коли вона в шаленстві займалась, мов полум'ям, її вже ніхто не стримає, день у день вона грає до третьої, четвертої, до п'ятої години ранку, а одного разу, оскандаливши двір, програла цілісіньку ніч перед Днем Усіх Святих.

І знову відлуння з Відня: «Гра, безперечно, одна з найнебезпечніших утіх, бо приваблює лихе товариство й породжує ганебні чутки... Прагнення виграшу приковує, мов кайдани, та коли розважити як слід, ти однаково будеш обдурена, адже, граючи чесно, вигравати щоразу не можна. Отож, люба донечко, я благаю тебе: не потурай собі, відцурайся навіки цього шалу».

Але одяг, прикраси та гра забирають лише половину дня, половину ночі. Ще одного клопоту завдає другий оберт годинної стрілки: як же воно розважитись? Можна вдатися до прадавніх шляхетських розваг – їздити верхи й полювати, щоправда, в товаристві власного, до смерті нудного чоловіка тільки зрідка, – ліпше обрати веселого швагра д'Артуа або й іншого кавалера. Часом, аби побавитись, їздять верхи й на віслюках – воно, певне, показності менше, зате коли той сірий бахур упреться, можна найграційніше впасти, показавши дворові мереживні штанці і гарненькі королевині ніжки. Взимку, закутавшись по вуха, їздять на прогулянки в санях, улітку тішаються вечірніми феєрверками й гулянками просто неба, невеличкими нічними концертами в парку. Ступивши кілька кроків від тераси, можна, цілком заховавшись у п'їтми, весело базікати й жартувати у виборнім товаристві – не втрачаючи честі, звичайно, та все ж гратися з небезпекою, як і з усім іншим у житті. А як після злостивий придворний опише віршами в книжці «Le lever de l'aurore»⁴⁹ нічні походеньки королеви, то й що з того? Адже поблажливий

⁴⁹ Вранішня зоря (франц.).

чоловік, король, на такі шпильки зовсім не буде гніватись і можна буде добре потішитись. Аби лиш не бути самій, не зостатись увечері вдома, не взяти книжку, не побути з чоловіком – тільки весела й невпинна метушня й маячня. Де тільки мода нова зіпнеться, Марія Антуанетта їй уклониться перша; заледве граф д'Артуа привіз з Англії кінські перегони – єдине, що він зробив для Франції, – й королеву вже бачать на трибуні в товаристві десятків молодих джентлюристичних англофілів, там вона грає, б'ється об заклад і незмірно тішиться цим новітнім шаленством. Проте здебільшого її захват нетривкий, спалахує, мов солома, і завтра вона вже нудиться своїм учорашнім захопленням – її нервовий неспокій, породжений, безперечно, тією альковною таємницею, може вгамувати лише постійна переміна втіх. Серед сотень мінливих розваг є в неї єдина й найулюбленіша, котра щоразу нестямно тішить її, а разом уводить у щонайбільшу неславу – це маскаради. Вони стали тривалим захопленням Марії Антуанетти, бо ж тут можна мати подвійну насолоду – ніби й королевою бути, а водночас зоставатися невпізнанною під чорним оксамитом маски і зухвало йти аж до краю ніжного залицяння, робити ставки не самими грошима, як у картах, а й заставляти себе як жінку. Перебравшись на Артеміду або в кокетливім доміно, можна зійти з крижаних вершин етикету й зануритись у чуже й гаряче людське роїння, аж тремтячи цілим єством від подиху пестоців і близької спокуси, від того, що одною ногою вже стоїш на слизькій дорозі; сховавшись під маску, можна взяти під руку молодого й елегантного англійського джентльмена й півгодини з ним пробазікати або ж кількома сміливими словами показати чарівливому шведському кавалерові Гансу Акселю Ферсену, як він подобається жінці, що, на жаль, – ах, який жаль! – як королева примушена силоміць берегти чесноту. А що потім ці невеличкі жарти будуть грубо еротизовані версальськими пліткарями й про те плескатимуть у кожному салоні, – приміром, коли одного разу в дорозі поламалося колесо двірської карети й Марія Антуанетта, щоб доїхати яких двадцять кроків до Опери, сіла в найманий фіакр, підпільні журнали оббрехали цей нерозумний учинок, перетворивши на фривольну пригоду, – про це Марія Антуанетта не знає або й знати не хоче. Намарне дорікає їй мати: «Якби це було в товаристві короля, то я б іще мовчала, але ти завжди без нього, та ще й укупі з найгіршою молоддю Парижа, і при цьому знадлива королева найстарша в цілому гурті. Газети й листки, що раніше втішали мене, славлячи великодушність і добре серце моєї дочки, нараз одмінилися. Тільки й пишуть про перегони, азартну гру і прогуляні ночі, так що я вже й до рук їх не хочу брати; але однак я нічого не вдію, бо, знаючи мою любов і ласкавість до рідної дитини, цілий світ про це тільки й говорить. Часто я навіть уже не йду в товариство, аби там нічого не почути».

Але необачна не схаменеться від жодних казань, у своїм нерозумінні вона зайшла вже так далеко, що її саму не розуміють. Чом би не тішитись життям, нема в нім ніякого іншого сенсу. З разучою щирістю відповіла вона послові Мерсі на материні докори: «Чого вона хоче? Я боюся знудитись».

«Я боюся знудитись» – цими словами Марія Антуанетта висловила гасло часу й усього свого товариства. Доходить краю вісімнадцяте сторіччя, своє призначення воно вже виконало. Державу засновано, Версаль збудовано, етикет довершено – тепер дворові, власне, нема що робити; оскільки нема ніякої війни, маршали перетворилися на вішалки в мундирах, єпископи – на галантних добродіїв у фіалкових сутанах (адже те покоління в Бога не вірить), королева – на веселу світську даму, бо нема в неї справжнього короля, нема й спадкоємця, щоб бавити. Всі вони знуджено й безтямно стоять перед могутньою річкою часу, часом устромлять туди руки, щоб витягти кілька цікавих блискучих камінців, і сміються, мов діти, коли їм трохи замочить руки, – просто собі граються зі страхітливою стихією. Та ніхто не відчуває, як усе швидше й швидше прибуває вода, і коли вони врешті усвідомлюють небезпеку, тікати вже даремно, гра програна, життя завершене.

Тріанон

Своїми легкими неробочими руками Марія Антуанетта вхопила корону, мов несподіваний дарунок, – вона ще надто молода, щоб знати, що життя нічого не дає задурно й усі дарунки долі наперед мають свою потаємну ціну. Та Марія Антуанетта й гадки не має платити. Вона взяла самі лише права королівського сану й занедбала обов'язки. Вона хотіла поєднати дві речі, які людина поєднати не може: владарювати і тішитись, хотіла бути королевою, котрій усі слугують і догоджають, а до того ж ще потурати своїй щонайменшій примсі; отже, маючи все-владність королеви і свободу жінки, хотіла подвійно втішатися шаленством юності.

Та у Версалі свобода неможлива. В тих яскравих дзеркальних галереях не втаїти жодного кроку. Кожен рух регламентується, кожне слово зрадливий вітер відносить далі. Нема тут самотності, не побудеш і сам на сам, нема ні спокою, ні спочинку, король у центрі величезних дзигарів, що безжально вимірюють час, перетворюючи від народження до смерті, від уставання до лягання кожнісінький прояв життя, навіть саму любов на державний акт. Володар, якому належало все, тут належав не собі, а всім. А Марія Антуанетта ненавидить будь-який нагляд, отож, тільки-но ставши королевою, вимагає від свого незмінно поступливого чоловіка тихого закутня, де б вона не мусила бути королевою. І наполовину слабкий, наполовину галантний Людовік XVI на додачу до великої французької держави дає їй, мов весільний дарунок від нареченого, літній замочок Тріанон – друге крихітне королівство, де владарює лише вона.

Подарований чоловіком Тріанон, власне, аж ніяк не був якимось значним дарунком, а лиш іграшкою, що понад десять років була чаром і кайданами її неробства. Будівничий цього маленького замочка ніколи й на мислі не мав, що в ньому колись житиме королівська родина, і зробив його як *maison de plaisir*⁵⁰, *buen retiro*⁵¹, такий собі заїзд, – і саме як затишним любовним кубельцем ним частенько послугувався Людовік XV із Дюбаррі або іншими принагідними дамами. Для інтимних вечерь кмітливий механік змайстрував підйомного стола, і той, уже накритий десь у підземній кухні, щонайскромніше з'являвся у їдальні, і ніякий слуга не міг бачити, що ж коїлося за столом, – за таку турботу про любовний затишок вигадливий Лепорелло отримав осібну винагороду в дванадцять тисяч ліврів на додачу до тих сімсот тридцяти шести тисяч, які витяг будиночок розваг із державної скарбниці. Потрапивши в руки Марії Антуанетти, відлюдний замочок у Версальському парку ще пашів від ніжних обіймів. Тепер є в неї забавка, ще й, мабуть, найчарівніша, змислена французькою кебетою; будівля має лагідні обриси, довершені пропорції – правдива шкатулка для молоді елегантної королеви. Збудований у простому, трохи схожому на античний, стилі, сяйливо біліючи в яскравій садковій зелені, стоячи осторонь від усього і проте недалеко від Версалю, цей замок, що личив би не королеві, а фаворитці, не більший за звичайне родинне житло сьогодення і навряд чи вигідніший або розкішніший: усього сім чи вісім кімнат – передпокій, їдальня, малий і великий салони, спальня, ванна, крихітна бібліотека (*lucus a non lucendo*⁵², бо всі одностайно свідчать, що за ціле життя Марія Антуанетта й книжки не розкрила, хіба що нашвидку прогорнула кілька романів). У тому малому замочку королева за всі роки майже не змінила обстави, з нехибним смаком не внесла в ці призначені для ніжного затишку покої ніякої розкоші та грубої й дорогої пишноти, а навпаки, обставила у вишуканім, осяйнім і стриманім новітнім стилі, названому стилем Людовіка XVI так само несправедливо, як Америка за іменем Америго Веспуччі. Її ім'ям, ім'ям ніжної, граційної й елегантної жінки, стилем Марії Антуанетти слід би назвати його, адже ці

⁵⁰ Дім утіх (*франц.*).

⁵¹ Затишний притулок (*ісп.*).

⁵² Біле тому, що чорне (*лат.*).

витончені чарівні форми аж ніяк не нагадують огрядного, дебелого чоловіка, Людовіка XVI, і його грубі вподобання, а подібні до легких і принадних обрисів жінки, портрет якої ще й досі оздоблює там кімнату; чисто всі речі – від ліжка до пуделка для пудри, від клавесина до віяльця із слонової кістки, від канапи до мініатюри – зроблені з вишуканих матеріалів і мають якнайвигідніші форми, на позір ламкі, однак міцні, поєднуючи в собі античні лінії і французьку чарівність, – цей, ще й сьогоднішний принадний стиль, як ніякий попередній, свідчить про переможне владарювання у Франції дами, жінки, обдарованої витонченим смаком; на зміну врочистій помпезності Людовіка XV і Людовіка XIV прийшли гармонія та інтимність, і через це замість лунких і пишних зал для прийняття осередком дому стали салони, де можна мило розважатись і теревенити; зимний мармур заступили різьблені й золочені дерев'яні панелі, а гнітючий оксамит і важку парчу – ласкавий шовковий полиск. М'яко запанували легкі й лагідні барви – ніжнокремова, персикова, весняна блакить, – це мистецтво жилося жінками й весною, галантними святами й безтурботним марнуванням часу, – не спиналась у ньому ніяка велич, не виявлялась театральна показність, панувала тільки стишеність і приглушеність, не було й сліду могутності королеви, але все навколишнє мало делікатно відбивати чарівність молодої жінки. Лиш у цих коштовних і кокетливих рамках набули своєї справжньої вартості гарненькі статуетки Клодіона, полотна Ватто й Патера, срібна музика Боккеріні й усі інші вишукані витвори вісімнадцятого сторіччя; це грайливе незрівнянне мистецтво безжурного блаженства саме напередодні найбільшої жури ніколи не було таким виправданим і доречним. Тріанон назавжди залишився найвитонченішою, найделікатнішою і все ж неб'ючкою вазою для цього дбайливо виплеканого квіту: культура рафінованих сластолюбців утілилась досконалим мистецтвом в однісінькому домі, в єдиній постаті. Zenit і надир доби рококо, водночас її розквіт і занепад ще й сьогодні можна найкраще відчитати на невеличких дзигарях на мармуровій полиці каміну в покоях Марії Антуанетти.

Тріанон – крихітний і ляльковий світ; символічно, що з його вікон не видно ніякого життя – ні людської оселі, ні Парижа, ні країни. За десять хвилин можна обійти всі його нечисленні сажені, а проте для Марії Антуанетти цей крихітний світ живіший і важливіший, ніж ціла Франція й двадцять мільйонів підданих. Бо тут вона почуває себе вільною від усяких обов'язків – від церемоній, етикету, мабуть, і звичайності. Аби всі затямили, що на цьому клапті землі владарює лише вона й ніхто інший, Марія Антуанетта на досаду дворові, який суворо дотримувався салічних законів, видає всі накази не від імені свого чоловіка, а від себе самої, «*de par la reine*»⁵³; служники вдягнені не в біло-червоно-блакитні лівреї короля, а срібно-червоні – її. Навіть її власний чоловік приходить сюди тільки гостем, зрештою, делікатним і тихим, бо ніколи не з'явиться непроханий чи в непризначений час, а невідступно визнає за дружиною право господині. Але простосердий чоловік навідується радо – таж тут йому ліпше, ніж у великій замку: «*par ordre de la reine*»⁵⁴ нема тут ніякого примусу й чванькуватості, тут не виступають перед двором, а без капелюхів у вільному легкому вбранні сидять на моріжку; ієрархічні шаблі, будь-яка скутість, а часом навіть і гідність щезають у веселім гомоні. Тут королева почуває себе гаразд, а невдовзі вона настільки звикла до такого привільного життя, що їй завжди тяжко повертатись увечері до Версалу. Скуштувавши цієї свободи у природнім затишку, вона дедалі більше цурається двору, їй усе осоружніший обов'язок виставлятися, ймовірно, й подружній – так само; чимраз частіше вона на цілісінький день вибирається до свого втішного кубелечка, найрадніше вона й перебралась би в Тріанон. А Марія Антуанетта завжди робить те, що їй заманеться, і вона справді таки перебралась у літній палац. Спочи- вальню проте обладнали з односпальним ліжком, у якому навряд би зміг притулитись опаци-

⁵³ Іменем королеви (франц.).

⁵⁴ З наказу королеви (франц.).

стий король. Як і все інше, подружня близькість уже не залежить від волі короля, Марія Антуанетта, немов цариця Савська – Соломона, навідує свого добрягу чоловіка, коли їй заманеться (а мати гірко нарікає на те, що в них «lit à part»⁵⁵). Жодного разу він не розділив її ложа, бо Тріанон для Марії Антуанетти був щасливим і незайманим царством, присвяченим Афродіті, самим лиш утіхам, а обов'язки, надто ще й подружні, ніколи не тішили її. Тут вона хоче жити без пута, бути лише розбещеною, обожнюваною, крученою молодою жінкою, яка за розмаїтим своїм неробством забуває про все – про державу, чоловіка, двір, добу і світ, а часом, – мабуть, це найщасливіші хвилини, – навіть про себе.

Тріанон нарешті дав роботу цій бездіяльній душі, став іграшкою, котрою вона бавилась повсякчас. Як замовляла наряд за нарядом у кравчині, все новіші прикраси – у двірського ювеліра, так і для оздоблення свого царства Марія Антуанетта все щось вигадує; тепер укупі з кравчиною, ювеліром, балетмейстером, учителем музики й танцмейстером її довге, страшенно довге дозвілля заповнюють архітектор, садівник, художник, декоратор – усі новітні міністри її крихітного королівства, – й разом найдужче випорожнюють державну скарбницю. Найбільшого клопоту завдає Марії Антуанетті садок, адже зрозуміло, що він нічим не має скидатися на славнозвісний Версальський сад, а має бути найсучаснішим, наймоднішим, найвигадливішим і найкокетнішим із тих, що будь-коли існували в світі, достеменним садком рококо. Цим своїм прагненням Марія Антуанетта свідомо чи несвідомо відбиває зміну вподобань усієї доби. Бо людності вже набрид садковий генерал Ленотр, який своїми зміряними лінійкою моріжками, мов бритвою, підрізаними живоплотами, обрахованими на креслярському столі візерунками хвальковито прагнув показати, що король-сонце Людовік зміг убгати в бажані форми не тільки державу, дворянство, стани й цілий народ, а й створені Богом краєвиди. Вже надивились тієї зеленої геометрії, втомилися від такого «розпинання природи», – як і для всієї тогочасної культурної немочі, так і тут непричетний до «суспільства» Жан Жак Руссо знайшов полегшувальне слово, вимагаючи в «Новій Елоїзі» «природного парку».

Безперечно, Марія Антуанетта й не читала «Нової Елоїзи», Жана Жака Руссо вона принаймні могла ще знати як композитора невеличкої пасторалі «Сільський чаклун». Та погляди Руссо тоді витали в повітрі. В маркізів і герцогів сльози наверталися на очі, коли їм розповідали про цього шляхетного оборонця невинності (хоч той у приватному житті був homo perversissimus⁵⁶). Вони були вдячні йому, бо на додачу до всіх численних збудливих засобів він, на щастя, винайшов іще одну принадку: гру в наївність, у збочену невинність, вигадав маскаррад природності. Й певне, Марії Антуанетті тепер заманулося «природного» садка, лагідних краєвидів – та ще й найприроднішого з усіх новомодних природних садків. Отож вона скликала найкращих, найвитонченіших митців своєї доби, аби вони в щонайштучніший спосіб вимудрували їй найприродніший садок.

Бо – така тогочасна мода! – в цьому «англо-китайському садку» малося показати не просто природу, а всю природу, в мікрокосмосі з двох квадратних кілометрів – увесь світ, малий, ніби іграшка. На цій латці землі мали зібрати все – французькі, індійські, африканські дерева, голландські тюльпани, південні магнолії, струмочки і ставки, гори й печери, романтичну руїну й селянську хату, грецький храм та орієнтальні краєвиди, голландський вітряк – північ і південь, захід і схід, найприродніше і найдивовижніше, все штучне і водночас якомога правдивіше; спершу на цій п'яді землі архітектор навіть хотів спорудити вулкан, який вивергав би полум'я, й китайську пагоду, та, на щастя, кошторис видався завеликим. Гнані королевим нетерпінням, сотні людей почали роботу за планами будівничих і малярів, похапцем, немовби чарами, створюючи зумисне невимушений, ніби цілком природний і якнаймальовни-

⁵⁵ Окремі ліжка (франц.).

⁵⁶ Людина найрозбещеніша (лат.).

чіший ландшафт. Миттю простелився поміж лук тихий і мрійний жебонливий струмок, неодмінний складник будь-якої справдешньої пастушої ідилії; щоправда, воду для нього гнали за дві тисячі футів з Марлі – і в довгеньких трубах разом із водою текло й чимало грошви, та ось головне: його мила для ока течія мовби сама прорізала звивисте річище. З лагідним плюскотом ручай уливається у викопаний ставок із насипаним островом, вода прегарно спадає з уступа під граційним місточком, на плесі гордовито ковзають білі осяйні лебеді. Мов з анакреонтичних віршів, випинається скеля зі штучним мохом, уміло захованим гротом кохання й романтичним бельведером; і здогадатись не можна, що такий зворушливо простий ландшафт перед цим барвисто малювався на численних аркушах, що все вкупі двадцять разів відтворювалось у гіпсових моделях, де ставок і ручай позначались уламками дзеркала, а луки й дерева, мов у різдвяній виставі, зім'ятим, пофарбованим мохом. Але й цього замало! В королеви щороку нова забаганка, все більш вишукані й природні додатки мають оздобити її царство, вона й чекати не хоче, коли будуть сплачені старі рахунки, тепер є в неї власна забавка й вона прагне бавитися далі. Ніби знічев'я, а все ж наперед докладно обчислені її романтичними архітекторами, в садку, щоб він набув іще природнішого вигляду, там і сям зводяться різні коштовні оздоби. На пагорбі зіп'явся невеличкий храм, присвячений тогочасній богині, храм кохання, в його відкритій античній ротонді видніє одна з кращих скульптур Бушардона – Амур, що з Гераклової довбні вирізає свого несхибного лука. А печера, грот кохання, так хитро вирубана в скелі, що, хто б не йшов, ніжні закоханці вчасно його помітять, і ніхто їх не заскочить серед пестоців. Через гай протоптали звивисті стежки, на луках посадили небачені квіти, невдовзі крізь зелену запону засяяв невеликий сліпучо-білий восьмикутник – музичний павільйон, – й усе це одне з одним, одне в одному поєднувалось із таким смаком, що в цій чарівності вже й справді не відчувалося ніякої штучності.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.